

**УКРАЇНСЬКА
КЛІО**

© Іван Корсак, текст, 2012
© Ігор Гирич, післямова, 2012
© Людмила Кузнєцова, дизайн,
верстка, 2012
© Видавництво «Ярославів Вал», 2012

Іван Корсак

Немиричів КЛЮЧ

Роман

Ярослав
ВИДАВНИЦТВО
ВАЛ
Київ 2012

ББК 84.4УКР6
К69

Корсак, Іван.
К69 Немиричів ключ : роман / Іван Корсак. – К.: Ярославів Вал, 2012. – 208 с. – (Серія «Українська Клію»)

ISBN 978-617-605-009-4

Роман Івана Корсака не просто описує рік за роком життя Юрія Немирича, він вдало акцентує головні моменти діяльності майбутнього канцлера Великого князівства Руського: перехід від шведів на службу Богдана Хмельницького; службу в гетьмана І. Виговського й громадянська війна з полковником М. Пушкарем; підготовку Гадяцької угоди й новий громадянський конфлікт через неї, що й призвів до смерті Ю. Немирича.

Авторові вдалося показати небуденність постаті Юрія Немирича в українській історії, увиразнити думку, що перемогти за письмовим столом не менш шляхетно, а, може, й більш важливо, ніж у герці з шаблею в руках.

Видавнича рада:

Віктор Баранов, голова НСПУ, головний редактор журналу «Київ»;

Михайло Ватуляк, голова Асоціації видавців і книгорозповсюджувачів Львівщини;

Сергій Гальченко, заступник директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, літературознавець;

Сергій Грабар, письменник;

Григорій Гусейнов, головний редактор журналу «Кур'єр Кривбасу», лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка;

Дмитро Іванов, головний редактор газети «Гарт» (Чернігів), лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка;

Володимир Загорій, президент Ліги українських меценатів;

Світлана Короненко, заступник директора каналу «Культура» Національної радіокомпанії України;

Іван Корсак, головний редактор газети та радіо «Сім'я і дім» (Луцьк);

Василь Простопчук, головний редактор газети «Віче-інформ» (Луцьк).

ISBN 978-617-605-009-4

1

о був зовсім інший Богдан Хмельницький.

Тоді, при першій зустрічі в Замості, перед польським послом Юрієм Немиричем постав гетьман прудким у рухах, що цілком знехтував присталою, здавалося б, для такого знатного володаря статечністю, пам'ятався з обличчям засмаглим на полях бойовищ і в немислимо довжелезних мучених переходах; якесь дивовижне світло рожевувате, мов від багаття вечірнього, підсвічувало його лице, світло приязної долі, ратних удач і везіння, і від того світла обличчя ставало іще засмаглишим.

Зараз же перед Юрієм Немиричем сидів старий, зморхлий і посивілий чоловік, жорстоко придавлений, мов камінною брилою, хворістю немилосердною, літами, тривогами і пережитками.

Але, диво дивнеє, на цьому зіжмаканому, обезкровленому, висхлому і вицвілому, порепаному лиці

зовсім не постаріли очі. В них так само, як і десяток літ тому, живим лишався непідробний інтерес, пильна увага шуліки, що помічає ген-ген унизу бодай найменший порух, хіба інколи в погляді спалахнуть жалкі й колючі іскри гніву чи замерехтіє часом мовчазна іронія або підсмішка.

Тамуючи щомоці жаль, Юрій Немирич, як теперішній посол Швеції, виклав найстисліше все, задля чого посилав його сюди шведський король Карл Густав.

– Перекажіть найяснішому королю Швеції, нашому високоповажному панові й другові, – гетьманові бракувало час від часу повітря, і він важко заковтував його, інколи схлипуючи мимоволі, – перекажіть нашу приязнь. Сповіщаємо цим також, що як від початку ми підняли зброю на захист віри і вольности, так і тепер не дамо нікому на шию нам сісти...

Гетьман примовк, перепочивав якусь хвилю, мов від тяжкої ноші, а тоді поспитав про те, що найбільше муляло і допікало. Йшла війна, Швеція, Семигородщина разом з Україною сперш мали успіх супроти Польщі, вже й Краків та Варшаву було взяли, десятитисячний козацький корпус Антона Ждановича у ділі себе утвердив, та не все так сталося, як гадалося...

– Як же вам, генералові союзної Швеції, воювалося в останні часи, вельми як до Берестя було приступили? – спалахнули у погляді гетьмана злі та поколюючі іскри. – Мав я думку, що відтоді діло скріпиться і розвою набуде. Натомість така щаслива нагода за водою Бугом спливла...

– Як підступили ми до Берестя, то польський гар-

нізон ще передмістя спалити встиг, – взявся оповіда-ти Немирич. Він говорив неспішно, силився розказу-вати все безсторонньо, та гіркоту мимовільну подо-лати у голосі не подужав: – Військо союзне до облоги ладитися почало, артилерію стягнули і обстрілювати взялися – і тут польська залога витримувати наступ не зважилася, охоту явила до перемовин, а потім і до капітуляції...

В Немирича й досі перед очима була картина, як в день наступний вийшли з обложеного Берестя пар-ламентарі з білими прапорами. Довгенько Юрій вів разом з іншими шведськими генералами перемови-ни про умови здачі, і тільки на шостий день капітуля-цію підписали.

– Укріпити замок, на чолі залоги з двох тисяч вояків призначити генерал-майора Юрія Немирича, – приніс гонець високе розпорядження.

А далі пішло через пень-колоду, оповідав упівго-лоса гетьманові, і все ніяк він не міг позбутися отої невідступної гіркоти: якби помогли Немиричу там за-кріпитися, за собою утвердив шведський король в пограниччі прибалтійські землі, а семигородський Ракоцій Карпатське Підгір'я, то інша цілком випада-ла би карта. Натомість трапилося все навпаки: Ракоцій на всю Малопольщу рота розкрив, швед-ський монарх теж апетита собі не умалив: той у ліс, а той по дрова...

Немирич замовк, він не мав духу для дальшої оповіді, як не міг дозволити собі тою мовою гасити останні жарини здоров'я цього чоловіка, жарини, що на очах дотлівали...

А коли вже завершувалась аудієнція, гетьман раптом поспитав зовсім про інше, і голосом іншим, мовби вони були однолітками і знались хіба з дитячих літ:

– А як вам самому живеться, пане посол? Чи дихати легше тепер серед люду, ближчого за вірою, чи з вашого переходу, як мовиться, користі на два шага, та й ті щербаті?

Сперш розгубився Немирич з повороту такого, не зразу на слово знайшовся: він належав до протестантів, антитринітаріїв, соцініан, гонимих на польських теренах; якраз через те Немирич з Речі Посполитої подався до шведів.

– Маю там добра, як з курки молока, а з верби петрушки, – несподіваний тон співрозмовника і Немирича штовхнув до відвертості. – Гріх мені на короля мого нарікати, він щиро старається жодну віру не скривдити. Та католицький вплив вельми дужий, ніде дітися його величності, мусить з цим рахуватися.

Гетьман мовчав якийсь час, дивлячись, як за вікном повільно пливли набурмосені, важкі і сердиті, вовкуваті хмари.

– Та сторона мила, де мати родила... Здається, ви з-під Житомира, зі славної Волині, – врешті озвався неспішно Хмельницький. – Ходіть до нас, як душа не перечитиме.

З несподіванки у Немирича аж ліва долоня чесатися почала. «Гроші, каже прикмета, хтось даруватиме... Ага, наздожене і ще раз дасть», – чомусь набігла цілковито стороння думка, яка найменше стосувалася того, що його ошелешило і спантеличило щойно. Він міг від гетьмана чекати чого завгодно: байдужості у життєвому призерку людини, до якої в вікно зазирає вже ота, що з косою іржавою та щербатою, навіть гнівом узятися ясновельможний міг за

вагання і нерішучість шведського короля, але саме отакої пропозиції Немирич не міг сподіватися. В якусь спробу «підставити» його перед шведською короною, спробу примітивної провокації вірити не хотілося і не доводилося.

Річ не тільки у тім, мізкував гетьманів гість, що це пропонується діючому послові й генералові чужої держави, навіть не в тому, що колись уже з ним велися перемовини як з посланником ще іншої країни, отаким собі перекотиполем; я ж воював супроти, ваша ясновельможносте, – думав, кричав у душі Немирич з неабияким подивом. І не просто воював, як генеральний полковник військ, зібраних київською і волинською шляхтою, там, у битві під Зборовим був один трапунок, про який просто не знаєш, гетьмане, чи мо' не звернув в шалові бою уваги...

... З лиховісним козацьким гиком 5 серпня 1649 року ішла кіннота в атаку на військо коронне, хмара куряви велетенська ліпше розвідки свідчила про число нападників – гіршого часу, думав Немирич, годі для польського війська знайти. Частина вояк коронних ще переправлялася, голосно хлюпаючи, через річку Стрипу, частина шляхти не завершила обіду... Тисяч чотири з армії Яна-Казимира тоді лягло, доки такі переправу завершили і почали під козацьким обстрілом будувати табір. І тут, в час чергової атаки, був момент, коли він весь похолонув, бо дарунка такого не часто доля підносить: на відстані пострілу Немирич упізнав необачного гетьмана.

– Мушкета! – крикнув, чи швидше гавкнув, на помічника.

Він був певен в удачі, він не мав богатирського складу, сажня в плечах, хоч рубався на шаблях терпимо, але стрільцем Немирич був досить удатним. Дотепний шведський король при прийомі на службу Немирича зволив пожартувати:

– Призначаю вас генералом артилерії. Але чи вмієте ви хоч стріляти?

Немирич тоді попросив мушкета і сказав запалити та поставити свічку на доволі пристойну віддаль. Коли гримнув постріл і погаслу від кулі свічу ще довго розглядали придворні, король докинув лише спантеличено:

– Так можна хіба щипцями погасити...

І тоді, в шалі бою під Зборовим, він вже дякував подумки долі, що піднесла йому такий розкішний дарунок: гетьман Хмельницький напевне на віддалі пострілу, він не помилиться, він не має права на помилку...

Неспішно, похолоділими руками підводив Немирич мушкета на гетьманську постать, ще хвилька – і він продірявить наскрізь отого вождя бунтівників, ще мізерна хвилечка...

Раптом щось оглушливо хряснуло, мушкета вирвало з рук Немирича, він не міг спам'ятатися, що ж відбулося – хіба пороху передали і розірвало мушкета? Ні, то куля з козацького боку на дивовижно маленьку хвилю раніше вцілила в його мушкета, він не поранений, тільки скалка дряпнула щоку, і Немирич спантеличено зворотнім боком долоні витирає з неї кров...

Невже то просто випадок, думав Немирич, зірко вглядаючись в козацькі ряди, доля піджартувала з

нього вельми зле, сперш поманивши, а потім по-славши на нього кулю сліпу? Він не міг повірити, що перешкодив йому ворожий стрілець. Але коли по козацьких рядах пальнули всі п'ятнадцять коронних гармат і в козака навпроти від вибуху шапку зірвало – Немирич отетерів. «То ж не чоловічисько, то дівча або жінка!», – блискавкою думка майнула, коли той козак надягав знову шапку, поправляючи розкішну косу.

Він тепер знав, що сталося. В останній час поміж козаків бачили дівчину, що стріляла неймовірно влучно, цілилася винятково лише в поважних у польських рядах персон, ротмістрів і вельмож, – і помилялася рідко. Перебіжчик-реєстровець казав, що то відьма насправді, і кулі у неї замовлені. А ще оповідали, що до тої козачки приставили шість козаків заряджати мушкети – тож наказано всій артилерії польській негайно стріляти ядрами в будь-яку жінку, яку тільки помітять у повстанських рядах.

Те було, думав Немирич, тільки чудом, ясновельможний гетьмане, я не став твоїм могильником... І тепер ти кажеш іти з тобою, служити краєві, де мати родила: в якого сірка позичити очі зможу, щоб зустрічатися поглядом з тобою щоденно, убивець зі своєю жертвою? Хто зна, можливо, й за столом одним доведеться колись сидіти, тост виголошувати, запобігливо і ласкаво зазираючи в вічі: «За ваше здоров'я безцінне, ясновельможносте...»

– Зборівська битва належить історії, – тихо проказав гетьман, глипнувши на гостя з-під напівприплющених повік – і Немирич густо почервонів, мов

упіймав цей хорий старий чоловік його на гріховних якихось помислах. – Подумайте, пане посол.

– Ваша ясновельможносте, я вельми добре думатиму... – і затнувся на слові гість, відкланюючись на завершення аудієнції.

2

розсікаючи грудьми високі степові трави, стрімко нісся кінь понад землею, видавалося, мчав він, навіть не торкаючись тої землі. Його кінь, його Сокіл, як подумки іменував Матвій цього молодого, лише півроку як об'їждженого жеребця, котру годину гнав степом, рятуючи від погоні хлопця. Погоня поступово рідшала, з п'яти вершників мчали позаду вже тільки двоє, але виявилися вони особливо затятими – то наближалися, то відставали трішки, їхні коні за витривалістю, певне, були достойні Сокола.

Матвій рятувався від погоні, він втікав з полону татарського.

Три роки судилося Матвієві, зненацька в полон захопленому, гарувати на мурзу татарського, що північніше Сиваша володів незмірими землями, – сперш садівникові у помочі був, а тоді перевели на стайні. Хлопець виняньчив, власне, Сокола, з лошати вигодував, і тепер слухняна лише йому тварина мчала степом стрілою, тільки грива маяла на прудкому вітрові. Час від часу озираючись, Матвій став помічати, що погоня не тільки не відстає, навіть дещо меншає віддаль до неї. І він знов підганяв злегенька

Сокола, що і так мчав, напружуючи до останнього кожнісінький мускул...

Як тільки хлопець чекав сьогоднішньої нагоди, сьогоднішнього омріяного досвітка, коли загається необачно сторожа і можна спробувати щастя – істинно на коні чи під конем, воля чи й далі полон або ймовірна смерть...

Вкотре озирнувшись, Матвій з тривогою подумав, що ті двоє з погоні наблизилися майже на відстань пострілу; все-таки, на жаль, полишає потрохи міць Сокола, такого неокріплого і ще не втяглого...

Ні, він не повинен їм вдруге втрапити у лабеті, він, потомственный шляхтич, хай і з гілки збіднілої та здрібнолої вже, не має знову конюхом стати в неосвіченого та неотесаного мурзи, баранячого тамтешнього імператора, що вдає з себе інколи імператора справжнісінького... І знову Матвій пришпорював знесилоного коня, ось попереду річка, вросла рідким очеретом, він мчить вздовж берега, вибираючи поспіхом місце, де б міг спробувати щастя у переправі, тільки аби не дістали з мушкета...

Виляск пострілу, спотикається й падає кінь, а Матвій летить через його голову; навіть не іржання, а стогін болісний виривається в Сокола, – і він, і Сокіл, перекидаючись та здіймаючи пилюку, клубком стрімким котяться по землі.

Бувають моменти в житті, що в час найбільшої небезпеки людина діє з особливою ясністю розуму та чіткістю рухів: з подивом виявивши, що майже не ушкоджений при падінні, Матвій, не втрачаючи й крихти часу, стрибнув у воду. Тепер від погоні не було рятунку, зате, мов спалах блискавки, засвітила-

ся неймовірна задумка. Він ще спробує скористатися дивовижною дитячою забавкою: Матвій виріс на березі річки Тетерів, і він, і його ровесники в дитинстві полюбляли змагатися, хто довше під водою пробуде, дихаючи через очеретину; вже не забавку, а справжнісіньке і тривале перебування таке в воді доводилось чути від козацтва, в походах бувалого. Пірнувши щомоці глибше та схопившись рукою за якийсь напівзогнилий корінь, він завмер, заціпенів із затиснутою очеретиною у роті.

Двоє татар за хвилю підлетіли до Сокола, спішилися:

– Де він? – роззирнувся вусібіч старший віком татарин.

Довкола колихалися лиш високі трави, що від спеки вже бралися жовтизною і сохнути почали, та тихо хлюпала в берег хвиля, стишена очеретами.

– Марні наші труди, – показав молодший рукою на річку. – Цей гяур досі в пеклі. Тепер йому, як сказав Аллах, лише кип'яток та гній на поживу.

– Коня шкода, – мовив старший, оглядаючи Сокола, що незрушно лежав на березі.

Якийсь час Матвій, чіпко тримаючись кореня, при звичаювався потрохи, навіть очі розплющив, хоч за сіро-голубою пеленою далі двох сажнів не бачив. Несподівано його почав розбирати кашель – чи то краплина води, як пірнав, не туди втрапила, чи з іншої притичини, тільки немов йому груди хто надував; він щосили було затиснув зуби, навіть скрадливе дихання те своє на мить припинив, він зібрався з останніх сил, аж у скронях задзвеніло немилосердно і запекло...

– Тож напівлоша ще, – присів навпочіпки біля

Сокола молодший татарин. – А скакун міг би вдатися гоноровий...

Кінь дивився на людей незмигним байдужим оком, його зовсім тепер вже не переймало усе навколо, рівно ж як нахабні і безцеремонні мухи, що всідалися на скривавлений бік, хіба в тому останньому погляді промайнула гірка образа, що змінилася на зневагу до цього безсердечного світу.

Матвій ще зміг кілька разів вдихнути і видихнути, та сили поступово полишали його, навіть вода навколо з мутної сіро-голубої нараз стала зеленкуватою; він розумів, що витримає хіба ще кілька хвилин і тоді або втратить свідомість, або неминуче спливе на неймовірну потіху його погоні...

– Гріх тварину так мучити, – мовив старший татарин і вправним рухом перерізав ножем коневі горло; збулькувала раз по разу кров у такт останнім порухам серця, що затухало...

– Відпочинемо трішки та поїмо? – запитав молодший.

Старший глянув удалину з-під долоні, де на пагорбі, на віддалі з добру версту, показалися силуети вершників.

– Козацький роз'їзд? – і собі у той бік молодший повернув тепер голову.

Силуети на пагорбі на якусь мить застигли, тільки від марева мерехтіли злегка і коливалися.

Старший повагався, перебираючи різні думки:

– Рушаємо. Спочинемо потім...

Матвій довго відкашлював і відхаркував, як віддалились звуки копит, все ще не ймучи віри власному порятунку, дивові, що сталося на рівному місці, істинно рівному, як цей безкрай і безмежний степ.

Всі наступні дні Матвія не покидало почуття тихої удачі, що теплило душу, як в перший по-справжньому весняний день десь візьметься над свіжою ріллею призабутий вже теплий вітер, і від подиху його заструменіє повітря, колихнеться перше завше хвилююче марево. Від того тепла, від тої довгоочікуваної і такої жаданої волі в нього аж світ перед очима струменів, колихався і плив – і тоді, як пішки міряв цей степ, і як врешті чумаки його підібрали, і насамкінець як добрався було до цього містечка, де в придорожній корчмі можна поїсти по-людськи вперше за останні роки і нарешті по-людськи виспатися.

Він саме вечеряв з тим тихим вдоволенням раптовою усмішкою долі та звичайнісіньким людським везінням, як в корчму, що гуділа голодним вуликом, зайшли було троє, з одягу чужоземці. Матвій ковзнув по них поглядом і вже розглядати, всміхаючись поблажливо у душі, взявся підпиле і розчервоніле козацтво, та спогад раптовий кольнув: десь він бачив одного із цих прибульців, отого з ріденькою рудою борідкою та шрамом мало не через усю щоку. Дурниці які, висварив натомість себе він по хвилі, мало які руді вештаються світами... Прибулець із шрамом, відчувши чийсь погляд, мимоволі окинув оком навкруг і врешті зустрівся очима з Матвієм.

В ту ж мить, мов кимось мальована, постала у пам'яті без потреби забута досі картина. Матвій ще був помічником садівника у мурзи, якраз він тоді обкопував деревця, як мурза із цим рудобородим неспішно прогулювалися доріжкою. Він не чув, про що там мурза балакав із цим чоловіком, тільки вже як порівнялися, рудобородий вклонився мурзі:

– Це все, що я, як царський посланник, знаю про задумки й наміри царя Олексія щодо кримського ханства...

Мурза зняв із руки перстень із діамантом поважної величини:

– Як підтвердиться сказане, мій повелитель не скупитиметься на ще навіть щедрішу винагороду.

В ту хвилину Матвій ненароком зустрівся поглядом із рудобородим, і той стривожено аж приспинився.

– Пусте, – зрозумів відразу мурза неспокій гостя. – Йому тут довічно копати...

Зараз же, в цій корчмі, Матвія єдина думка точила шашелем: «Впізнає чи ні, згадає чи ні?».

Рудобородий по хвилі ковзнув байдуже по Матвієві поглядом, як по вішалці або стільцеві, і всівся зі своїми супутниками в протилежному, дещо вільнішому на той час куткові корчми.

І знов до Матвія вернулося відчуття удачі життєвої та везіння, таки пронесло й цього разу, не впізнав рудобородий раба недавнього, що підслухав ненароком, як продавав той таємниці престолу царського; і з тим благословенним відчуттям приязної долі Матвій засинав того вечора, зморений дорогою стражденною та потрясіннями втечі й погоні.

Вже під досвіток, коли втому на себе перебрала ніч, почув він приглушені голоси подорожніх, які щось дізнавалися в корчмаря. Раптовий болісний зойк за стіною змусив нараз схопитися. В один мент він ввірвався туди, де двоє незнайомців, що були ввечері з рудобородим, душили корчмаря, що не мав сили навіть стогнати, тільки білки очей, сповнені жаху, нестямно крутилися.

– Стояти! – гаркнув Матвій, вихопивши ножа.

Ошелешені кривдники на мить розгубилися, але тільки на мить – хтось ударив по голові, непобачений, з-за спини Матвія ударив, різноколірні іскри попливли перед очима, мов по воді круги від кинутого камінця; він падав, свідомість втрачаючи, встиг лишень на хвильку побачити збоку лице напасника – лишилися в пам'яті руда борідка і шрам на щоці.

На ранок так і застали їх на підлозі обох: корчмар лежав з Матвійовим ножем у грудях аж по руків'я, а в самого Матвія знайшли у кишені гаманець корчмаря...

– Тут вже убивцю не доведеться далеко шукати, – крізь марево, наче з-під землі, ще почув Матвій кілька чіхось слів і знову впав у безпам'ятство.

3

Через два дні, якраз по полудні, Юрій Немирич терпляче чекав своєї черги до гетьмана – мав він дати Хмельницькому остаточну відповідь. Посол із Московщини, що втрапив раніше у гетьманську світлицю, чомусь непередбачувано затримувався, і помічники його у передпокоях собі тихенько придрімували, зрідка носами покльовуючи. Немирича ж не брала ніяка дрімота, він востаннє перед зустріччю сіяв, віяв і перевіював, як на свіжому вітрі підсохле зерно у пожнив'ї, свої думки, роздуми та вагання.

Ні, він ніяк не зможе прийняти пропозицію сивого гетьмана, він не здатен пересилити себе; і діло навіть не в бою під Зборовим, коли чудом вождь козаків не поліг від його меткої кулі, – на війні як на

війні, будь-яка мить може згасити життя, наче свічку від влучного пострілу. Ти, Немиричу, маєш себе поважати, – тихо пливли думки, мов дим від козацької люльки, – тобі в цьому житті треба не конче чинів, марнославства чи нових маєтностей; ти достатньо заможна людина, дванадцять містечок та сіл понад сім десятків у володінні твоєму – при будь-якій владі безбідно житимеш. Але ти допуститися не повинен, аби смішки та пересмішки про тебе пішли, як про твар безхребетну, – позавчора з поляками був, вчора пхав шведського воза дипломатичного, а сьогодні, як зійшла козацька зоря, вже під запорізький прапор подався... Тим паче, з Хмельницьким ти до гвалту не згоден, що угоду таку із московитами у Переяславі підписав: з попелу галушки не вдаються.

Тим думкам на заваді ніяк не ставали ні близька зустріч із гетьманом з наслідками неочікуваними, ані зрідка перешіптування московських посланців, хіба привернув увагу погляд молодого московита, що час від часу з якоюсь тривогою глипав на тебе. Щось знайоме було в тому погляді, який кожного разу немовби поколював, мабуть, раніше він бачив оцього молодика, їх шляхи, ймовірно, десь та колись перетиналися, та в заметілі житейській ніяк не спадало те обличчя на пам'ять.

– Не впізнали, напевне, пане Немирич, – чистю-сінькою польською мовою вимовив урешті московит.

Юрій тільки головою мимовільно крутнув, зовсім так, як воду обтрушують, виринувши з озерної глибини.

– Небіж я Самуїла Лаща, – докинув було молодик. – В Кракові мали нещастя колись стрічатися...

Мовби віхоть запалений хтось над головою підняв у темені цілковитій, вихопивши на мить давно забуте, пережите, затулене завісою щільною подій наступних, куди для нього більш пам'ятних.

Гай-гай, скільки-то літ сплигло, як справді у Кракові між ним і Самуїлом Лащем спалахнула сутичка несподівана, необов'язкова, дика якась за своєю сумбурністю.

Лиха слава за коронним стражником Самуїлом Лащем, як за прудким човном хвиля, котилася всією Україною, а вельми Канівським і Звенигородським староствами. Командував Лащ хоругвою польсько-шляхетського війська коронного гетьмана Конецпольського, жолнежі його, набрані з каторжників та убивць з валахів, татар і місцевих грабіжників, зо всякого села по скурвому сину, лишали по собі попелища, вкривали трупами вулиці українських сіл, не милуючи ні дідів, ні жінок, ані дітлашні. Двісті тридцять шість разів королівські суди присуджували його до вигнання з держави, тридцять сім разів суд ухвалював страту, та покривав чомусь його в цьому жахітті й безладі раз по разу коронний гетьман Конецпольський. А Лащ насміхався вельми дотепно з тих судів: королівськими ухвалами про вигнання він підшив собі кунтуша і хвалився ним мало не перед кожним зустрінним. Чоловік далеко не бідний, бо люду у нього було душ отак за вісімсот, і земельки чимало, він мав звичку позичати в усіх підряд, навіть не гадаючи колись віддавати. Шпацірувати Лащ любляв у компанії цигана-скрипаля, і коли кредитори насідали з нагадуваннями, він наказував грати циганові – і чим настирливіше насідали, тим гучнішою ставала скрипка.

Задавнений борг мав Самуїл і перед Немиричем: ще тільки Юрій завершував навчання в Європі, то разом із братом своїм Владиславом мусив узимку 1633 року судитися із Лащем. Брати звинувачували Самуїла у заподіянні шкоди їх лугинським підданим коло містечка Пелчі, що належало до немиричівського Норинського ключа на Овруччині. Обоє братів домагалися відшкодування збитку, нанесеного їхнім людям в час нападу Самуїла на тамтешню рудню.

Юрій тоді випадково зустрівся на краківській вулиці із Лащем і, на свою голову, теж нагадав про борги.

Навіть не криючись, Самуїл підмигнув циганові – і враз скрипка заграла, гучніше й гучніше, видавалося, врешті аж верещала, а циган тільки ногою притупував все прудкіше.

«Та пропади ти, – лайнувся було Немирич подумки, – краще з розумним втратити, аніж з отаким знайти...»

На біду, затримала його на хвилю поява євреяшевця, що теж заборговане молив повернути.

– Змилуйтеся, ласкавий пане, заборговане віддайте, – впав швець на коліна, силячись поцілувати Лащеві ноги. – Померла жінка, не маю за що хоронити...

Завищала без пам'яті скрипка цигана, а Лащ з хряскотом вдарив ногою в обличчя шевця.

Юрій погано тямився, коли гримнув в його руках пістоль, Лащ завалювався на бік, востаннє змахнувши полою власного кунтуша, підшитого грізними королівськими ухвалами.

Той давній трапунок Немиричеві бачився зараз немов крізь досвітню мліч, але чітко сплигло на

пам'ять продовження сутички: напівдитинча-напів-підросток, що був тоді при Лащеві, раптом з янчан-ням ошпареним цуцням кинувся на Юрія – він не встиг ворухнутися навіть, як той підросток із зави-ванням вчепився зубами в його руку побіля ліктя; знак від тих молодих зубів і досі видно та тілі.

...Ось чому видався знайомим Немиричу погляд молодика, що розлюченим цуцням тоді на нього на-кинувся, цей поколюючий погляд, в якому злоба і ненависть стиха потріскували.

– Мій вуй Самуїл Лащ мав відписати мені частину маєтностей, – далі вів молодик, посміхаючись так, мов Немирич був його найсердечнішим приятелем. – Через вас вуй не встиг, іншим дісталось... Тож повинен віддячити вам, пане Немирич, маю вельми тепер добру нагоду, коли на службу до царя москов-ського я перейшов...

Хай тобі грець, кривився Немирич, до власної те-перішньої мороки ще цей бевзь додається, подлої матері син і подлого вуя небіж.

– Стару біду ворухнути – нову напевне нажити, – відказав обережно, вичікуючи істотне ще щось почути.

– Я віддячу сповна, – всміхався так само москов-ський посланник, тільки іскри в очах вже шкварчали. – Певними будьте: села ваші й містечка із димом підуть, чоловіків заберуть ген туди, джунгарів та кир-гизів укоськувати, бунти татар і башкирів гасити. Цар московський вельми того потребує.

Хай тобі грець, думав Немирич, той зацентий паскуда не бреше. Тож треба було тобі, Юрку, вроди-

тися на цій істинно благодатній землі, на яку з боку одного Самуїли Лашці приходять, з іншого – женуть по набігах в ясир твій люд, а з третього боку заздрісним оком дивиться мосх... Ще в далекі тепер літа, як в Парижі, в Сорбонні учився, писав ти трактат «Роздуми про війну з московитами, 1634 року». І правдивими справді лишились рядки, покладені на папір у трактаті ще до власної участі супроти московита в Смоленській війні: «Сформований за умов рабства характер кожного стрічного мосха виявляє схильність до пишноти і тілесної розпусти, жорсткий і підступний».

І така ось шмаркля, – глипнув Немирич скоса на молодика, – отака ось приблуда, що досі напевне духом мосха просякла, ще й мізки тобі полоще та грозити береться; щоби в тебе пір'я в поганому роті поросло, а пуп вилисів, як від маку ступа; щоби писком твоїм молотили три роки просо...

– Будьте певні, – всміхався вельми приязно далі посланник, – моя кривда вам не забудеться до гробової дошки. І сім'ю вашу навіть під землею знайду...

Із гетьманської світлиці вийшов московський посол, навіть не вийшов, видавалося, вихором винесло його, з обличчям збуряковілим і чомусь вельми злим; враз дрімота пропала в переляканих його помічників.

Немирич тим часом відчув, що з ним щось трапилося, щось тихесенько тріснуло і зрушило у душі: так скаута кригою ріка в пору весни юної раптом прокинеться, ще та крига суцільна і кріпка доволі на погляд позірний, але вухо досвідчене вже може вловити ледь чутний тріск; прийде час, і в момент

якийсь поламається і покришиться лід, з гуркотом розпочнеться нестримний і всепереможний тепер льодохід.

Ні, він і на макове зерня не злякався погроз та залякування цього задрипанця Лащєвого – надто багато в житті пройшов бойовищ і випробувань. Тут інше було.

Ще коли-бо його одновірець, переконаний аріанин Криштоф Арцишевський тягнув Юрія мало не силоміць виїхати в Америку. Криштоф, статечний на вигляд, з поважними вусами, що грізно стирчали в боки, з не менш поважним станом в суспільстві – польський шляхтич гербу Правдзіц, в різні роки голландський генерал, адмірал та віце-губернатор голландської Бразилії, генерал коронної артилерії Речі Посполитої, – мав на розсуд Немирича неймовірно наївну дитячу душу.

– Нащо ми тут, ми ж непотрібні цій зарослій мохом старій Європі, – переконував Криштоф Немирича. – Нащо мають мене засуджувати до ганьби та вигнання з країни – тільки за те, що по-іншому я прочитав Святеє Письмо? Тільки тому, що традиція в аріан трішки інша? Їдьмо в Америку, там аріанську колонію започаткуємо, з чистого аркуша все розпочнемо...

Час від часу, вельми як життя жариною в'їдливою припікало, Немирич повертався до тих роздумів та наполягань Арцишевського, а ще до спогадів своїх італійських. Коли слухав курс лекцій в Падуанському університеті, судилося йому зустрітися з Кампанеллою. Перед Юрієм сидів чоловік не просто зі стражденною долею, яка судила йому близько трьох десятків років ув'язнення в п'ятдесятьох тюрмах та

неймовірні тортури, – перед Немиричем сиділа жива наукова легенда.

– Я готую нову книгу «Реальної філософії», де буде також «Місто Сонця», а ще потому трактат «Про зміст речей», – ділився намірами Кампанелла.

Немирич аж голову вбік повернув, мовби так легше було розібрати йому беззубе шамкання недавнього в'язня. «Боже милий, – не міг надивуватися Юрій, – цей страждалець заради науки, задля інших людей витримував найбільші тортури, навіть стогін потамувати міг, коли прив'язували до ніг тягар і піднімали на дибу, роками вдавав з себе позбавленого розуму...»

Немирич невідривно слухав оповідь про справедливий лад і суспільство, про місто Сонця, де душі людські не роз'їдатиме звична короста жадоби і себелюбства, де правитиме Любов, Могутність і Мудрість...

Юрій, звісно, далеко не все на віру сприймав: якби дещо від іншого чув, то хіба в обличчя розреготався б на передбачення, як усупільнюватимуть у майбутньому жінок, або як в тому місті Сонця тільки жерці матимуть право визначати, хто з ким буде шлюбом єднатися для виробництва дітей, а ще повних жінок шлюбитимуть тільки з чоловіками худими... «І нехай, з часом відсіються нісенітниці, бо ж на полі науковому так само братися може кукіль, як і на полі звичайному. І нехай, – думалося мимоволі, – полову вітри часу віднесуть, а щось та й залишиться...»

То чого ж ти, Немириче, маєш їхати в далекі америки будувати справедливий лад, чом не при-

слухатися до старого гетьмана, зморхлого і вичахлого, мов у пам'яті тоді Кампанелла? Хай місто Сонця у «краї, де мати родила» не вибудуєш, але устрій державний, як в Голландії чи Швейцарії, вкоренити таки можливо – і ключем до дверей у те Місто, у ту Країну устрій подібний стати на правду може... А люди за тобою підуть, бо й ти до них ставився з пошануванням. В допомі багатьом ставав як депутат польського сейму, і школу в рідному Черняхіві вибудував. Коли трапився розбійний польський наїзд на замок Немиричів, то козацтво заступилось негайно, відбило та відігнало негідних лиходіїв.

...Гетьман стомлено напівлежав, як переступив Немирич поріг світлиці, на привітання лише кивнув і запитально припідняв набухлі повіки.

– Я даю згоду на службу у вас, – тільки й сказав Немирич.

4

Хоча в домі Артамона Матвєєва цар Олексій Михайлович полюбляв бувати, забавляли його тут вельми диковинні на тутешні краї театральні вистави, та господар здебільшого уникав у стінах своїх завдавати мороки государеві державними справами, – йшов, як усі чолобитники, до нього в палати. З Артамоном цар рахувався, попри те, що незнатного роду він був, син лише дяка, та ваги йому надавала освіченість. А ще за Матвєєвим поголосок тягнувся, що знається він з чаклунськими силами, навіть дім собі вибудував на плитах надгробних, які

самі москвичі змушені були знести йому на подвір'я, – той поголосок холодив співрозмовнику трішки спину, але й значимості Артамонові теж надавав.

– Б'ю чолом, государю пресвітлий, – розгортав того дня свиток списаного своїм кучерявим почерком Артамон. – Маю дві справи на розсуд твого найяснішого розуму.

– Кажі, – трішки втомлено государ докинув, бо перед цим на службі Божій не одну сотню поклонів поклав.

– Клопотатиму, насамперед, у Малоросійському приказі два доповнення у документ внести, – Артамон, зашелестівши свитком, швидко знайшов потрібне. – В останній час з тамтих країв побільшало до нас ходоків, попів і ченців, які приносять вельми потрібні відомості. Тому доповнити слід документ наш словами: «Да с ними ж приезжают бити челом тех городов чернцы, и попы, и всякие люди, о вотчинах и о мельницах и о лугах и о церковном строении, вновь, или по старине, и им дают на то жаловальные грамоты, а на церковное строение денги и церковное одеяние; да им же идет корм и питье и даетца жалованье, смотря по человеку...»

– Ти ж відаєш, Артамоне, що за ченців і попів я не перечитиму, – государ перебував у пресвітлому настрої.

– Але маємо, ваша царська величносте, застерегтися, – голос Матвеєва ствердів. – Казна не бездонна, тому конче потрібно й такі слова додати: «а даетца им жалованье и поденной корм, для того, что еще они учинились в подданство внове, и тем бы их к вечному подданству постоянное приманить, а как

в подданстве позастареют, и им такой чести и жалования убудет».

– Бути по-твоєму, – по мовчанці додав государ. – Сподіваюсь, проте, до цього дописаного, окрім дяків та піддячих приказу, зайві очі доступу не дістануть...

– Надійно буде, як у могилі, – вклонився Матвеєв повагом. – І ще про могилу: вмирає гетьман Богдан Хмельницький. Хто по цьому синові єврея-м'ясника, що шлях до гетьманства з торгівлі в корчмі починав, стане наступником? За ним всю дорогу наші очі пасли, а вельми піддячі Портмоїнов та Ключаров – б'ю чолом про винагороду для них... І чи дозволить ваша величність самим в Малоросії гетьмана обирати, чи сперш, государю пресвітлий, тут претендента утвердити належить?

Мимоволі чомусь государ роззирнувся, мов упевнитися хотів, що чужі вуха не чують їх мову і за стіни ці кріпкі балачка не вийде.

– Як забагато в народі волі, то однаково, що надмір у страві солі, – мовив урешті Олексій Михайлович і злегка всміхнувся сказаному самим, що так до ладу у нього вимовилося. – Але хто з тамтешніх старшин до нас найбільш приязний, серцем відданий, в кого за єлеєм в вустах на думці олжа не сховається?

– Ваша царська величносте, там не в одного долоні чешуться, аби в них гетьманська булава втрапила, – мовив Артамон. – Полковник Пушкар вельми лагідно в очі послам нашим в останні часи заглядав, Барабаш душу готовий викласти, тільки що в тій душі, окрім марева гетьманства, а ще Безпалий... По волі гетьмана син Юрась мав би

булаву узяти, та зелений він ще, відітруть його більш нахабні і вправні. Опікуном над Юрасем писар Виговський повинен бути – от хто найпрудкіше рветься. І наш він, на перший погляд, начебто свій чоловік, але...

Артамон примовк на хвилю було, чи то дух пере-вести, чи слово потрібне підібрати:

– Ваша царська величносте, мзду від нас дав-ненько Виговський вже має... Ще по Зборівській битві посланнику царському Григорію Неронову потайки від гетьмана за соболі список статей дого-вірних передав. Згодом сорок соболів та три пари соболів добрих взяв за грамоти кримського хана, турецького султана, сілістрійського паші та гетьманів польських, а грамоти ті до Хмельницького були писані... Маєтності від вашої величності отримував, ще й хвалився: «Есть такие люди многие, что станут гетману наговаривать поддаться турецкому или крымскому, а у меня того и в уме нет, чтоб, кроме великого государя, куда помыслить... Пока я здесь, уповаю на Бога, что удержу гетмана, все Запорожское Войско и царя крымского, воевать московские ук-райны не пойдут, потому что крымский царь и мурзы меня слушают: известно им, что я в Войске За-порожском владетель во всяких делах, а гетман и полковники, и все Войско Запорожское меня слушают же и почитают...»

Артамон Матвеев викладав далі свої думки, государ силувався уважно слухати, попри втому, і водночас гортав думки власні: он його піддані кожне звернення, як і належить, починають словами «ваша

царська величність»... Але та величність має відчуватися повсюдно, від палат до його вбрання, до трону, належного високому стану. Хай собі плещуть придворні по закутках, що шапка Мономахова насправді зовсім не Мономахова, а тихцем перешита з ханської, забудеться з часом, як забувається, що століттями Московія була лиш улусом ординським, віддаленим та занехаяним.

Має подбати він, аби впевнилися всі воістину у зв'язку його трону не з ордою, а з візантійським корінням, тим паче, є з ким порадитися – зачастили в останні роки до нього грецькі купці, ювеліри, а з ними ієрархи грецькі. То вони підказали, хто може належний скіпетр виготовити йому, і державу, і барми, і трон діамантовий... Вже трудяться у Стамбулі найкращі майстри над скіпетром золотим емальованим, прикрашеним 268 діамантами, 14 смарагдами, 360 іншими дорогоцінними каменями. Трон діамантовий шахські майстри виготовляють в Персії, основу його з санталового дерева обкладуть золотими і срібними пластинами. А на спинці трону наказав перлинами вишити напис латинський: «Наймогутнішому і непереможному Московії імператору Олексію, на землі щасливо царюючому, цей трон, з великою майстерністю зроблений, да буде знамінням прийдешньої у небесах вічної насолоди».

Щоправда, запросили за те, мов за рідну матір: грекам віддати належить понад вісімнадцять тисяч рублів, та ще персам двадцять три тисячі, до того ж перси з вірменами безмитної торгівлі собі зажадали. Лише персам із греками заплатити слід стільки, скільки вартує за сто двадцять тисяч тонн зерна або

чверть мільйона овець – такої отари, певне, з усієї держави не назбирати... Царська велич, істинно, може тільки на величі грошовій триматися – і козацьку державу до Московщини зараз дорізати вельми слушно, доходів додасться чимало.

А трон діамантовий та всю решту достеменно потрібно зробити, попри псковські і новгородські повстання, соляні там і інші голодні бунти, коли придворних на шмаття розтерзував озлоблений люд; сеє конче потрібно, інакше хіба викликатиме трон, простолоудином тутешнім якимось змайстрований, відчуття царської величі та достойну повагу? То натура людська така віковична: не може правитель бути на рівні з підлеглим, має бути на троні десь там в високості, і чим більше дороговизною вражатиме трон, тим гоноровіша велич та пошанування. І нема чого соромитися багатства, бо ж сказано в Екклезіаста: «І якщо якій людині Бог дав багатство й майно, і дав йому владу користуватися від них і брати свою частку й насолоджуватися від праць своїх, то це дарунок Божий». Бо ж істинно серед чоловіків віри були і багаті люди, був Авраам та Ісаак, Яків і Йосип, Мойсей і Цар Давид... І маєтності їх незміримі не завадили їм бути вірними Богу і служити Йому від усього серця... Зрештою, чим він, Олексій Михайлович, поступається цареві Давидові?

– Можливо, слід було б нам підтримати писаря Івана Виговського, – вів далі тим часом Матвєєв. – Але в місяці останні він оточення має якесь незрозуміле і каламутне... Чого вартує недавно присталий до чигиринців Юрій Немирич, що зовсім молодим, університетами європейськими ошиваючись, пакості

всякі на царство Московське коли ще писав... Добре було б зажадати, аби цей протестант, лютер паскудний, геть покинув Козаччину. Маємо на тому зіграти, що він чужак, іновірець, бо в люду козацького земляцьке чуття та віри своєї пошанування вельми кріпкі...

– А чи не краще нам вичекати, – приплющивши одне око та злегка перехиливши голову, поспитав государ. – Нехай собі там сперш почубляться, потопчуть одне одного, в калабанях виваляють та доносів напишуть торбу на ближнього свого – може, тоді нам ліпш проясниться? Якби зненависть серед них ужилася настільки, що й дивитись не зміг би сусід на сусіда, батько на сина, а дочка на матір, ужилася й пустила б коріння у землю зненависть така дужа, що самі вони проклянуть радше ту землю?... Чував якомсь від посла чигиринського приповідку їхню кумедну: «Чуже лихо за ласощі, а своє за хрін»...

На мить государ зовсім заплющив очі, чи то від втоми, чи зосередитися хотів:

– А ще полякам слід тихенько сказати, що покинуть козаки дружбу зі шведами та війною на них знову підуть... Нам же вихирілий з тої війни край легше в руці буде тримати, не матиме моці пручатися...

– Ваша величносте, це зробимо неодмінно. Але сперш задобрити слід козацьку верхівку, соболями й маєтностями душу пригріти, а тоді вже, «как в подданстве позастареют, и им такой чести и жалованья убудет».

– Ну, і хитрий же ти чоловічисько, – розсміявся

Олексій Михайлович, враз скинувши втому з плечей, мов у спеку важкого кожуха. – Хвалю і в приклад іншим поставлю...

5

мерть завше жахає, страх стрімко хапає правцем здебільшого кожного, в холодні щербаті обценьки тремтячу душу бере, але в смерті є також якась дивовижна чаклунська сила, що манить до себе, наче чорна бездонна прірва здатна затягувати мимохіть, – зазирни тільки в неї хоч оком одним. Інакше чого б то в містечку на площу стільки люду прибилося, звичайних міщан, а з ними незмінних солопіїв та невоситимих ґав, охочих на будь-яке видиво, на біду чужу подивитися.

Мали стратити якогось прибуду, зовсім ще молодого, що ночувати в тутешнього корчмаря попросився і на віддяку зарізавав його вночі: казали, щоправда, віднікувався той подорожній вельми, присьма клявся й божився, що ніяк не винен, та суд достеменно винуватцем таки його назвав.

Колихнулося море голів людських, розцвічене розмаїттям кольорів жіночих хустин, як вдарили лунко бубни, і на поміст став підніматися кат; ступав неспішно, повагом, бо тут він найперший тепер і найголовніший-таки, вся увага, всі очі на постаті чорній його пасуться, на балахонові, де тільки проріз вузький для очей нікому невидимих, а ще на сокирі, що зблискувала свіжозаточеним лезом зловісно при кожному крокові.

В гомоні людському та ґелґотанні хіба окремі слова з присуду долинали, та найстрашніші два слова дістали й краєчка людського моря:

—...Осажонний на горло!

Аж навшпиньки тягнувся дехто, ліктями завзято штовхаючись, хто подалі стояв, аби той момент не проґавити, як під стогін бубна гучний зніме високо над головою сокиру кат, — ще хвилька, ще, і зойк многолюдний над майданом зірветься, і покотиться, підстрибуючи, та нещасна окривавлена голова...

Раптом з натовпу якась дівчина вискочила і, заледве засуджений перший крок на поміст ступив, вихопила хустину і нею накрила голову смертника.

— Шляхетні й учтиві люде... — голос дівчини інколи тонув у гулі подивованому та схвильованому, — бажаю його собі впросити в стан святий малженський...

Розчаровано кат опустил сокиру: за прадавнім козацьким звичаєм, якщо смертнику такий знак дівчина подає і заміж за нього вийти готова, то знімається присуд страшний, прочитаний щойно декрет силу втрачає, а в городській книзі запис тільки зроблять про те.

— А чи згоден ти взяти собі цю дівку? — звучить голос суворий у тиші, яку, видавалося, годі було дочекатися на майдані.

Смертник, збілілий ще, з обличчям задерев'янілим, скованим жахіттям очікування прірви смертної, яка щойно за два кроки від нього он там на помості була, не зразу міг бодай слово із себе вичавити, не слухався ні язик, що вареним чомусь став, ні скреслі морозом уста; він тільки дивився спантеличено на

цю дівчину, яку в житті ні разу стрічати досі не довелось; перш ніж спромогтися на слово, його мозок, його єство поспіхом шукали на обличчі, в очах, у жестах чи рухах його миловидної рятівниці розгадки на таке простеньке і неймовірно складнющє: «Нащо воно тобі?».

– Так, – врешті ледве здужали прошелестіти щойно засуджені і негадано помилувані вуста.

Вуста прошелестіли, а погляд ніяк не міг успокоїтися, шукав відповіді уже в дівочих очах: чи не шкодує, піддавшись порухові молодії і жалісливої її душі, чи не боїться, – бо для страху підстав більш ніж досить, як-не-як, заміж іти за вбивцю, зарізяку невдячного, якого на ніч прихистили, а він ...

– Вирок скасовується лише після вінчання! – оголошує той самий суворий суддівський голос.

Знову, ще гучніше, загелґотів натовп багатоголосий, про подію таку десь та колись вже чували, але діялося схоже таке ген-ген в яких далеких краях; свої, звичайні людські суди-пересуди на майдані тим часом тривали, доки священика кликали, доки дружки до негаданих молодят зголосилися...

– Вінчається раб Божий... – спинився на мить священик, чекаючи, аби молодий назвався.

– Матвій, – поспіхом тепер видихнув недавній суджений, мов боявся, аби батюшка не передумав.

– Вінчається раба Божа...

– Василина, – тихо спало з похолоділих вуст молодії.

Диво дивнее: ті ж самі, що приходили подивитися на жаске і криваве видиво, тепер поверталися по до-

мівках куди більше вдоволеними, аніж стали б свідками наперед очікуваної страти.

Коли ж залишилися негадані молоді наодинці нарешті, Матвій взяв її руку в свої долоні.

– Нащо воно було все те вам... тобі? – поспитав, спотикнувшись на слові.

– Не знаю, – не стала вона лукавити. – Але я в очах твоїх бачила: ти не вбивця.

І, опустивши погляд, легким порухом голови поправила за плечима свою розкішну косу.

– А жити тепер...як? – йому ніяково було чомусь глянути їй у вічі, тож дивився поверх голови на все похмуріші хмари, що низько і стрімко над землею неслися.

– Не знаю, – вдруге Василина сказала, навіть тихіше першого разу, мовби голос її просто відлунням озвався. – А ти... хто?

– З полону татарського я вертаюся, – потроху виходив з оціпеніння Матвій. – От і простую у Чигирин, з країв неблизьких повернувшись. Може, знайдуть діло яке для мене...

– А я навіть не відала, куди було йти, – відвернулася чомусь Василина. – Сестру старшеньку оце поховала, за стрільця в козаків вона довго була. Вельми знатний стрілець, ще й мене учила... Вернулася я до села свого, а там замість домівки головешки давно схололи.

Матвій все ще не випускав Василининої руки.

– В Чигирин ходімо... Раз доля отак розсудила, – кинув поглядом на поміст, де недавно кат мав похазяйнувати.

Рука Василюни раптом сіпнулася, щось мимовільно тривожне спало на думку і занепокоїло:

– Поміжуймо сім разів спочатку... То шлях на війну, на тому шляху немає сім'ї, нема спокою і затишку, немає себе самих. І не знайти гадалки, що кінець-край тій війні наворожитьь.

Вона затнулась було, а тоді мов засоромилася і поспіхом перепитала:

– Та за що ж тебе, отуди... до ката?

Він криво, краєчком лиш вуст посміхнувся:

– Найтяжчу кару дають здебільшого ні за що...

І Матвій оповів, що з ним трапилось тої злої ночі і за що жереб долі випав йому такий: осажонний на горло... А наприкінці, на хвильку примовкнувши, із задумою ще додав:

– Маю боржок перед одним чоловіком паскудним... Гадаю, в Чигирині я його знайду.

Вони довго ще розмовляли, говорили і не могли наговоритися, а врешті поминули містечко і пішли таки чигиринським шляхом, то прямим і рівним, а то з ярами і пагорбами крутими, шляхом інколи кривулястим і звивистим, як звивистою буває доля.

6

Звісно, то не поспіх був, і не слово-друге, яке горобцем якомсь ненароком випурхнуло, тим паче сказане зовсім не з переляку від погрози твоїй сім'ї та маєтності небіжем Самуїла Лаща:

– Я даю згоду, ясновельможний гетьмане, – тоді мовив Хмельницькому ти виношене і визріле.

– В шведа ви в генералах ходили... В нас полков-

ником, пане Немирич, сперш побудьте, – відказав гетьман так, мовби здатен був наперед відгадати твої думки.

Гіркий присмак справді лишало розчарування, що не сповна шведський король обіцяного дотримався перед одновірцями твоїми. Ще більш гірчило, що землю твою, де світ білий вперше побачив, товкли зусібч, копали і топтали, – не витерпіло того ще до тебе чималенько шляхти, якій народитись судилося серед цих розлогих полів українських та перелісків.

Он Іван Виговський, що в кварцяному війську По-тоцького затято так бився супроти козацтва під Жовтими Водами, в полон було втрапив татарський, тричі втікав, доки до гармати не прикували... Викупив його гетьман за якогось коня, на службу узяв – і дійшов, нівроку, Іван Остапович аж до генерального писаря, по гетьману став другим за чином. А чи легко йому ведеться із Хмельницьким, те тільки він хіба знає...

Його ясновельможність здатна спалахнути раптом, як стерня в жнивну спеку від необачної іскри, було ж, що арештовував писаря і скованого у залізо лицем до землі цілісінький день тримав. Навіть стратити одного разу було хотів, та не довгим був гетьманський гнів. Як потому вельми потішені російські послы Фомін та Матвеев спитали про долю Виговського, то враз скисли їхні обличчя з почутого: «Писарь де Иван Выговский у гетмана по-прежнему и дел никаких у него, писаря, не отнял».

Не певен, йшло на думку Немиричу, чи вдасться те словом йому передати, що тримало в козацьких рядах тисячі донедавна цілком безтурботної і без-

печної шляхти, а тепер підставлятися змушувало добровільно під кулю та голови під шаблі нести...

Станіслав Кричевський, улюбленець гетьмана Конецпольського, родом із берестейської руської шляхти, – під Жовтими Водами на бік повсталих не-випадково було перейшов; скуштував потім смак пекельний всіх битв аж до смертної рани під Лоєвим, коли спинити зумів Радзивілову армаду, на Київ вже безборонний націлену.

Станіслав Мрозовицький, вихованець Падуанського і Ягеллонського університетів, стане тим легендарним Морозенком, про якого народ і через століття пісні співатиме. А ще відразу чотири брати Виговських, а ще з київської і брацлавської шляхти Самійло Богданович-Зарудний, Антон Жданович, Михайло Зеленський, Силуян Мужилівський, Григорій Сахнович-Лесницький, Ярема Петрановський і многая з ними, многая... Є щось на світі невидиме, непізнане і невимовлене, що лучить душу людську з краєм, де мати на світ привела.

Ніхто не здатен таки вибрати матір для себе і батька, землю обрати, в якій народитися, і віри, що на світ цей благословлятиме... Але дивовижним чином, шляхами несповідимими, здебільшого чомусь людина приходиться до віри свого народу. І не треба вельми довго блукати за прикладом: глянь лиш на себе, Немиричу, подивися пильненько у виглядку. Тато твій, Стефан, відданий аріанин, социніанин, бере шлюб з Єлизаветою Слупицькою, донькою люблінського каштеляна, такою ж відданою аріанкою. В Раківській академії Малопольщі, твоєму першому навчальному закладові, тобі дали першопочатки духовного світобачення...

Зараз, Юрію, коли ти прийняв православ'я, дорікають тобі зрадою віри, зрадою аріанства, гілочки протестантської, хоча діди-прадіди православними вік вікували. І не цікавий нікому шлях твоєї душі...

Зрада? Коли протестантам-нововірцям в польській державі стало непереливки, коли сеймовою постановою ліквідували Раківську академію і її змушені були перенести в Киселин на Волині, ти не покинув найпершу свою альма-матір, в поміч став невідкладно, коштами підтримав всіляко. І не зламався, коли перед одновірцями вибір постав: або перейти до якогось дозволеного владою обряду, або ж чекатиме сувора кара аж до конфіскації маєтків і вигнання зі своєї землі. На тому ж сеймі 30 квітня 1638 року не ховаєш перелякано голову в плечі, навпаки, налагоджуєш спротив неправедній постанові, – протест підтримують не лише аріани, а й православні, серед них вельми впливовий князь Четвертинський, навіть дехто з католиків те вважав несправедливістю.

Ти не зрікся тоді аріанства, не злякався вигнання, не побоявся конфіскацій маєтності: мало того, опісля постанови сумнозвісної висунув свою парсуну кандидатом на уряд підкоморія київського. Вельми обурювався коронний канцлер Юрій Осолінський, відповідав репротестацією: «єретик» Немирич не має права класти підпис під постановами сейму. В поміч ставав, та й то не завжди, король Владислав IV, з яким воювати судилося проти Московського царства: своїм коштом наймав ти військо, Немиричу, і йшов під Смоленськ разом воювати загрозу, як думав ще з літ молодих, болячку незгойну для всього товариства європейського.

Нестерпне життя кинуло було в обійми шведсько-го короля, та опісля провалу Нової ліги, видавалося, саме життя повернуло тебе до козацтва і до віри козацької. Творець один, до чого тут зрада, просто в різного люду і на різних мовах звертаються до Всевишнього на інше ім'я...

...Між тим, нові клопоти посипалися на Немирича, мов горох із розв'язаного мішка.

– Конче треба надійну людину на місце реймента-ря зтяжних військ, бо з найманими вояками не кожен управитись здатен. Доведеться вам з ними справу мати. ...Хоча не уникнути найважливішого у зносинах з іншими державами, потрібного в розвідці, – говорив генеральний писар Виговський Немиричу, якого подавно добре знав, ще й сусідами по маєтках були. – А я візьму те, що досі гетьман, до хвороби своєї тяжкої, винятково під власним оком тримав. Найперш з'ясувати вам слід, де зараз особистий представник лорда-протектора Англії Олівера Кромвелля: його послали у Бранденбург, а звідти має він сюди в Чигирин з важливим візитом прибути. Королева Польщі до нас приязна, вартує їй невідкладно листа написати, ще не раз вона в помочі стане. На під'їзді посольство Швеції – чи поведуться на наші умови, чи й далі жадібність в них не вивітрилася з ума?...

Прийом посла Швеції для Немирича став немов першим іспитом: видавалося Юрію, що всі очі бувалих полковників тільки його пасли; як же, недавно-бо шведам служив. Ще й посол повівся аж геть гордовито, викликаючи ледь помітні з-під вус

підсмішки старшин надмірною, навіть манірною, як видавалося, церемоніальністю.

– Вся Річ Посполита має стати під скіпетр його величності короля Швеції Карла X Густава, – гість дивився поверх голів старшини, викладаючи доручення так, як ретельно завчене напередодні школярик, що боїться збитися і щось раптом забути чи переплутати. – Львів належить також нам передати, вивести невідкладно звідти козацьке військо.

Загуло, загомоніло товариство старшинське враз.

– Говори до вовка, але й за вовка треба сказати: так не піде, пане посол...

– Еге, та в цього шведського мішка дно діряве, його не наповниш.

– Добридень на Великдень, будьте здорові з Новим роком...

Шведський тлумач, що вловити суть за гомоном тим ледве встигав, тарабанив переклад швиденько впівголоса на вухо послу – і хмурніло обличчя в того, мовби тінь достоту густа набігала; тепер не випадало послові поверх голів старшинських звертатися до стіни, поспіхом переводив погляд з одного лиця на інше, шукаючи бодай у когось розуміння, доки очима не зустрівся з Немиричем; хай не підтримки він надіявся, хоч дискусії та розмови більш розлогої сподівався, бо йшлося далєбі про речі аж ніяк не прості.

Немирич спокійно той погляд колеги недавнього витримав, не каламутило йому в душі і сумління не нило:

– Смію нагадати послові поважному гетьманські слова, сказані ще позаторік під Львовом: він господар всея Русі і нікому ніяким чином, жодним ліктем її

не поступиться; скрізь, де грецька віра споконвік існувала і мова наша досі живе ...

Як зачинилися двері за посланником, то обережний Виговський докинув було до старшин:

– А чи не пересолили ми, панове? Нам ниньки той швед, як ніколи, потрібен...

Ні слуху ні духу від шведа довгенько не чулося. Поміж старшин вже й балачка серед іншого йшла: «Якось лагідніше слід було з тим послом, поторгуватися сперш належало, хоч і пишався він, як індик переяславський... Немиричу, бач, закортіло себе показати, тимчасом слини не підхопиш, а слова назад не вернеш».

Слово назад вернулося аж серед літа, як набирали сили колосся ячменів та пшениць, і слово те було листом шведського короля. Хмельницький наказав Немиричу невідкладно відповідь готувати, ще й попередив, що вислухає обов'язково написане.

Наступного дня біля гетьманської постелі Юрій, аби найменше втомити хворого, читав упівголоса заготовлене:

– Найясніший королю Швеції, наш вельмишановний пане і друже!

Хоч особлива доброзичливість вашої королівської величності засяяла і стала відома нам задовго до цього, однак коли після незначного проміжку часу припинилися відомості про неї з обох сторін, визнаємо, що нас огорнула немала досада, коли ми передумували різні причини такого довгого мовчання. Але як тільки виявилася нам надійність становища вашої королівської величності, ми зустріли це з піднесенням, бо звикли жити і кріпитися успіхами друзів...

— Годиться, — мугикнув вдоволено гетьман. — А що далі?..

— Привітний лист вашої королівської величності, — читав підохочений Немирич, — ми прийняли до рук, як вісника постійної і тривалої прихильності до нас, привітали його і сприйняли його зміст вдячним і радісним серцем. Лист вашої королівської величності дав свідоцтво непорушного довір'я і особливої дбайливості; але ми думаємо, що лист не може охопити всіх таємних справ, що торкаються обох сторін і які ми широко розкрили, — і ми будемо сповіщати про все через окремих посланців. Нам загрожує тяжка небезпека від татар і інших, неприязних до нас, і, щоб протидіяти їхнім ворожим замірам, ми зібрали військо в похід...

— Не баритися, — аж пересмикнуло в постелі Хмельницького, — п'ятниця вдруге не трапиться. Посланців невідкладно підготувати, може, найкраще їхати грекові, отцю Даниїлові, Олівебергові...

Немиричу зрозумілою була нетерплячість старого гетьмана. Хмари чорні наповзали зі сходу, непокоїли його сиву голову, вельми ж по Віленських перемовинах та лукавій угоді, коли московити обдурили його і зламали Переяславську угоду, а козацьку депутацію навіть до участі не допустили.

Вперше такого Хмельницького бачило товариство. Коли загинув його син Тиміш, гетьман, зціпивши зуби, перехрестився і лиш вимовив: «На все воля Божа». А як вернулись старшини з Вільно і про бачене оповіли, то заридав гірко обдурений гетьман; потім кричав і плакав, а врешті, прийшовши в себе, пообіцяв:

– Не журіться, діти... З шведом чи турком звоюємо лихо, а москаль на нас таки не возитиме воду...

Юрій немов ішов за думками Хмельницького, розумів тривоги людини, якій і без шведських листів вельми непереливки, тож не сердився навіть на дріб'язкове, на позірний погляд, присікування:

– А як титул короля йменували? – не вгавав Хмельницький.

– Найяснішому Карлу Густаву, Божою милістю королю шведів, готів і вандалів, великому герцогові Фінляндії, герцогові Естонії, Карелії, Бреми, Верди, Штеттіну, Померанії, Кашубії і Вандалії, князеві Ругії, панові Унгорії і Вісмарії, а також маркграфові Рейну, Баварії, Клінії і герцогу Гір і ін., нашому вельмишановному панові і другові...

«Щоб ти здоровий був, пане гетьмане, – сварився подумки Немирич, – тут і залізний біля тебе втомиться та склякнути може...»

Новий шведський посол Густав Лілієнкроне, давній знайомий Юрія, не забарився. Змінив він Велінга, що так нещасливо завершив останню поїздку, – на банкеті випив фляшку вина, а тоді зубами кубок скляний розгриз; від того й помер.

Такого пишного прийому в Чигирині на пам'яті давно не було: за дві милі назустріч три сотні козацтва виїхало, при підході піхота огня з мушкетів дала, коли ж на майдан гості вступили, то гримнули всі гармати; а ще на те споглядали подивований французький посланник і скривлений російський посол Бутурлін. Ввечері 22 червня помираючий гетьман наказав занести його у помешкання Івана

Виговського, щоб переговорити з послом про найпо-
таємніше в найвужчому колі.

Той вечірній гетьманів наказ викликав подив і ото-
ропіння в Немирича, що вже подавно забув дивува-
тися: хай йому грець, подумалося тоді, гетьман ще
поспішає кудись, хоч вже напевне на смертній
дорозі, тінь одна залишилася від людини, он чутно
навіть від нього сирюю землею, що покличе з години,
мабуть, на годину. Охляле, виціджене і напівмертве
тіло на очах краплина за краплею втрачає життя,
але й ті останні краплини цей чоловік скупердяцьки
не хоче марно згубити і для справи силиться вжити.
Юрій впівголоса перекладав послові Лілієнкроне те,
що шелестіло листям сухим з вуст Хмельницького,
але й у самого Немирича вуста чомусь змерзли і
ледве слухалися.

Густав Лілієнкроне прийняв всі українські умови,
коаліція Швеції і України ширитись мала від Бал-
тійського і до Чорного моря, – писав у донесенні в
Москву роздратований, аж перо підстрибувало і чор-
нилом зі злістю бризкало вусібч, посол Бутурлін.

7

уває перед грозою, що в якусь мить
настає цілковита, всеохоплююча, істинно всесвітня
тиша, але тільки на якусь мить; натомість ту тишу
несподівано розірве оглушливий грім, від якого
млосно защемить у грудях і забряжчать перелякані
шибки, з виляском у нутрощах завислої над головою
чорнізної хмари метатимуться божевільні блискави-
ці, а тоді раптово лине нестримна злива, і з прорва-

ної небесної греблі проллється суцільний і безперервний водяний вал.

У Юрія Немирича чимось схоже було відчуття відразу по відходові в кращий світ Богдана Хмельницького. Смерть гетьмана близилася невмолимо в раптово насталій тиші, потому ж впала нестримна злива, справжнісінький вал невідкладних клопотів, від яких чимало таки важило у житті.

Досі трималося все у залізних пальцях отої зморхлої і жовтілої, порепаної від хвороб і років гетьманової руки. Зараз же, наче спросоння, забагато інших рук потяглося до булави, що не встигла навіть схопнути від Богданових шорстких долонь. Посли іноземних держав і собі насторожено зиркали, чим тут скінчиться, та поспіхом перешіптувалися, потайки здебільшого, із старшиною в надії на більш приязного кожній державі обранця.

В Немирича навіть крихти найменшої вагання не було: по Хмельницькому стати повинен Виговський – з його освіченістю, поміркованістю, яка не шкодить рішучості, зв'язками при багатьох монарших дворах. Щоправда, чимало недоброзичливців носом крутить, Запорізька Січ, як не прикро й не гірко, ним не вдоволена, у Москву від вельми до гетьманства охочих побрехеньки про генерального писаря час від часу ідуть... Пробував було за дорученням Івана Остаповича Виговського поговорити Немирич з послами царськими, Зюзіним, зосібно, та тільки душу собі роз'ятрив. Дивний якийсь чоловік той Зюзін: він боїться навіть крок ступити убік від наказаного йому, пошукати спільно компроміс, бо ж погодити кожне слово з царем одномоментно за тисячу верст немис-

лимо. А ще переляк в очах того посла мов навів застиг: хіба від тих часів, коли, як оповідали з Московщини надійні люди, зле йому цар вчинив.

— На обіді у государя Зюзин местничался с Лобановым-Ростовским, за что был бит батогами за перерадою и у стола с окольничим с князем Иваном Лобановым был...

Та нехай собі високопоставлені бояри «местничаються», хай сперечаються собі про місце тлустише при царським дворі, чудувався Немирич, але рабське приниження батогами отак біля столу...

Зрештою, то їхні справи, куди важливіші он перед ним, — лежать на столі кілька аркушів дешевенького і зашмуляного вже паперу з хитромудрими закарлючками-тайнописом. Ті закарлюки писані лікарем Лук'яном Григоровичем, його також Литвином інколи звать, засланим у Московію гетьманом ще коли на ризикове в найвищій мірі та смертельно небезпечне діло, і якого «за вірну службу» до московського Посольського Приказу цар приписав... Тільки Виговський, Немирич та ще двоє людей на всьому білому світі знали істинні інтереси й діла московського ескулапа.

Пише їх найпотаємніший і найвправніший розвідник, що цар Олексій заклопотаний вельми, наказує невідкладно кордон закрити, аби не тільки людина, а навіть дух бунтівний з українських степів по той бік не проникнув. А ще цар військо у прикордоння збирає, потихесеньку так, без галасу й шуму, зайвого брязкоту... Доконче треба виграти час, мізкував Немирич, допоки в Україні устоїться влада, всіма дипломатичними вигадками проволочити...

– Ваша ясновельможносте, – Немирич негайно пішов до Виговського, що на перших порах лиш виконував гетьманські обов'язки, був, як ухвалили на першій раді, «гетьманом на той час», – треба наказати усім полковникам у прикордонних з московськими землями наших полках, аби пропускали безперешкодно до нас московських гінців. Звісно, стежили найпильніше за ними, але вже на шляху назад під різними зачіпками притримували та в Чигирин сюди відправляли...

– Про покійного гетьмана європейські посланники поговорювали, що він вдавався до сили лише тоді, як вже хитрість нездатна... І нам перейняти те зовсім не зайве, – притомлено всміхнувся Іван Остапович. – Маєте рацію, а ще маєте посилити розвідку – як ніколи...

Гетьман вдавався до сили, як вже хитрість була нездатна... Якось за вечерею, коли вдвох тільки були, Виговський оповідав Немиричу, як роками вдавав із себе вельми великого московського сповідника. Нараяв те сам Хмельницький, ще й підношення від московита брати зобов'язав:

– Бери їхні соболі, добрі чи міллю побиті, не цурайся нічого, аби давали. Тільки так повірять тобі, що їм нелукаво служиш, бо без шкірної вигоди московит не йме віри, нема в нього іншої тямі. А передати царю московському неважливі грамоти від кримського хана чи султана турецького, сілістрійського паші чи коронного гетьмана я сам тобі відберу... Дурні ж сумніви, Іване Остаповичу, вимети з голови, натомість розвідку більше пильнуй.

Немирич, звісно, обізнаний був, що розвідку при Хмельницькому на плечах своїх в останні літа тримав Виговський, тямився незле у цій справі, розбудовував її так, як добрий муляр, що, перш ніж покласти в стіну цеглину, не раз її в руках обкрутить та обдивиться вельми прискіпливо, аби вляглася вона надійно, на роки – і справді, покладене Виговським в ту стіну невидиму служитиме ще десятиліття. Зараз Немирич знайомився із наробками Івана Остаповича, а ще безпекового очільника Лавріна Капусти, неперевершеного в розвідувальних та дипломатичних вигадках...

То справа, в яку люд юрбою не набереш, ситце відсіювати потрібних та вдатних має бути надійне, але все ж потрішки поповнювалася вона новими обличчями. Вчора землячок прибився, з містечка Черняхова його рідного, вихідець з шляхти дрібної, але роду, пам'ятається добре, достойного... Рекомендував земляка Матвія у розвідку, ще й із жінкою, – та з козацького роду, але зрозумів по мові, що освічена і також тямковита доволі.

В Немирича було відчуття, що по отій тимчасовій підозрільній тиші в похоронні дні знову ось-ось настане гроза, знову від оглушливого грому аж забряжчать шибки, метатимуться божевільні блискавиці, – і те неминуче, невідворотне. По той бік межі східної його землі підрастає щось дике і незрозуміле, що таїть лихо всьому європейському співтовариству: він ще зовсім зеленим юнцем те відчув, коли писав у Сорбонні «Роздуми про війну з московитами». Недавно шмат призабутої праці своєї Юрій перечитав і аж запишався було подумки сам собою, власним

провидчим даром, доки сам себе за це ж у душі не висварив:

«Некерований законами священний характер цієї країни так зміцнює владу, що сповнені забобонної шаноби мешканці ні свободи не прагнуть, ні неволі (даної, на їхню думку, Богом і царем) не відчують і не уникають. Звідси цар такого схильного до забобонного страху народу втішається надмірним славослів'ям і найбільшою порівняно до інших могутністю. Зміцнює царську владу однакове становище усіх і розподіл посад, з яких навіть найменша (при дворі чи у церкві) надається за згоди царя, якому рідко загрожує небезпека з боку йому підлеглих. І достеменно відомо, що, як ми вже говорили, сто десять військових провідників з представників вищого нобілітету було призначено з урахуванням самого лише страху перед заколотом. Останні на оплату воїнів просять грошей із державної скарбниці не з власної примхи чи у зв'язку з обставинами, але за розпорядженням і наполегливою вимогою царя. Як лишень вони опиняться під підозрою, ті з них, що обіймають більш високе становище, легко усуваються від військової служби царем, дуже добре обізнаним з найбільш промовистими і проникливими порадами Тарквінія щодо методи усунення небажаних представників вельможного панства. Що стосується молоді, то вона не прагне до вільних студій, навчена одного лише славослів'я та плазування перед царями, протягом всього життя призвичаюється до рабства. Адже цар і підтверджує їхні права на спадщину, і відправляє часто на заслання навіть могутні і впливові при дворі сім'ї, які ні в чому не провинилися»...

Все може трапитися з таким сусідою, міркував Немирич, з народом, чиїх посланників найгоноровіших запросто прасують батогами біля столів, тут же, біля питва і наїдків, на очах собі подібних і рівних, принаймні, за звичаєвим правом, найдостойніших... Пихатий і ненаситний володар пожене свій голодний і принижений люд будь-коли, пожене навчених лише плазувати: у сусіда хата біла, у сусіда вщерть комора виповнена, а він, жадібнюга й негідник, не хоче з нами ділитися... По цей же бік кордону Всевишній чомусь дещо іншу душу люду тутешньому викреслив, тож невідворотне, неминуче і закономірне зіткнення: і не до першої краплі крові, а доки останню не вихаркають, до сутінок завершального дня армагедонного...

Ти маєш своє бачення спасіння краю, «де мати родила», того порятунку, який, на гадку власну, єдино можливий: замість топтати сусідам взаємно поля, мозолями кривавими виплекані, замість взаємно глумити й губити люд в набігах та війнах, Польща, Литва і Русь-Україна можуть створити триєдину і рівноправну для всіх державу. Якби зладилось так, то й Московії до спулки такої має бути дорога відкрита – то би спокій запанувати міг на велетенських обширах, толочити лани перестали б у війнах сходу із заходом, що безкінечно чубляться...

Та думка зродилася не сьогодні, вирізьблювалася вона поступово, як на світанні контур крайнеба, утвердилася ще тоді, як слухав лекції в університетах від Лейдена і Оксфорда до Амстердама й Парижа. І ця потайна думка на терезах душевних вагань достатньо була також ваговитою, коли обмізковував запрошення Богдана Хмельницького.

Але зараз найперш інше хвилює, Немириче, маєш замислитися над тривожними рядками Лук'яна Литвина. Пише наприкінці він, що в останній час «Приказ тайных дел», головне гніздо нишпорок суцідських, той самий Приказ, що досі силівся щомоці вести себе якнайнепомітніше, раптом заворушився: надто багато люду, навіть не криючись, сновигає туди й сюди, – щось трапилось значуще, підозрює Литвин, ніякої тут випадковості, але йому не вдалося досі дізнатись більш детально; сповістить негайно, як тільки настане змога.

«Що ж стряслося за глухими дверима Приказу таємних справ?» – взялася точити Немирича невідступна думка, точити, мов дерево шашіль, не змовкаючи і не стомлюючись, викликаючи хіба тривогу та роздратування.

8

Посол ходив злий, мов щойно його покусали, підлеглі, ледве посла забачивши, мишами сполоханими навсібіч розбігалися. В Зюзіна було таке відчуття при перемовинах з Виговським та Немиричем, що він не здатен чимось особливим їх здивувати, якимось несподіваним рішенням государя чи бояр, самому зробити непередбачуваний для гетьманської столиці хід, – в Чигирині про все, видавалося йому, вже наперед здогадувалися. І від цього безсилля Зюзін ставав все більш дратівливим, інколи безпричинно навіть міг на зовсім невинного з мокрим мішком напуститися. А тут ще й свої допіка-

ють інколи гірше сирій редьки... Пьотр Тьомкін, завше чемний такий і виконавець справний, сьогодні зранку розізлив Зюзіна так, що вже не лаявся він, а швидше шипів, як википілий чайник, в якому хіба ще лишилося кілька крапель на денці.

– Розведіть нас у справах з Григорієм Кішкіним, не можу я більше з ним, – бурмотів чомусь малослухняним язиком Тьомкін, кланяючись раз по разу.

– А то що за вибрики? – звів подивовано брови Зюзін на свого підлеглого. – Ви ж такими друзяками були, що не розлити водою...

– Не можу, не хочу, не буду, – бурмотів далі Тьомкін задерев'янілим і опухлим язиком.

– От що, волоцюги... Напилися вчора, напевне, а мені тепер з вами бабратися, – брови Зюзіна нараз опустилися і нахмурилися загрозливо. – Ви на службі государевій, а не на млинцях у гостині. То що таке трапилось, чорти вам обом у печінку, а матір вашу через коліно?..

І Тьомкін став слухняно оповідати, як повечеряв він разом із Кішкіним добряче в знайомого купця Матвія та його вельми вправної господині Василяни. А коли на постій свій ішли, то докумекали несподівано, що дещицю за комір таки недобрали, отож в корчмі діло поправити порішили. І нівроку вони додали, бо як нарешті під досвіток додому пленталися, то Кішкін, підгикнувши, вельми допитуватися став, тицяючи пальцем крайнеба:

– Чи то сонце схо-о-дить, чи вже захо-о-дить?

– Не знаю, відчепися, спитай місцевого, – злився Тьомкін, якого менш розморило і який тепер мусив попідруки волочити товариша. – Ходи вже, горе моє тамбовське...

– А ти баран о-о-брізаний, – підгикуючи, відсварювався Кішкін.

– Ступа, шашелем сточена.

– Дупа обдристана.

– Дишло необстругане.

– Хробак ти запліснявий.

– Кілка тобі у горлянку, і отого, найтовщого.

– Клав пес твоєї матері купу велику.

Врешті обоє таки доклигали додому.

Ще, як на те, двері чомусь відчинялись погано – що не поставить Кішкіна менш п'яний Тьомкін, далі за клямку візьметься, та доки відчинить, то падає все товариш; що не візьметься, то знову не встигне...

– Та не ставте його більше на голову... – вискочив із сусідньої кімнати розбуджений гуркотом стривожений служка.

Вночі Кішкін прокинувся було по малій потребі, та, вельми трудами зморений, в темноті двері переплутав з шафою платяною, забрався туди і повнісінькі чоботи Тьомкіну надзюдзюрив.

Пьотр виявив те лише вранці, коли став узуватися, і та взувка хлюпала чомусь, мов дірявий човен.

– Що ж ти, хряк боборикінський, мені наробив? – засумував було Тьомкін...

– Далі що?! – не стерпів посол тягомотини.

– А він, шпуньки ще навіть не вмивши, як розвернеться, як змаже мені по цідилкові так, що я мало собі язика не відкусив, – викладав чистосердно жалі свої чоловік, а тоді задля більшої переконливості висунув було розчервонілого та напухлого язика і тицьнув у нього пальцем урочисто.

З природної чемності, а ще березучи від зайвого хвилювання і так роздратоване начальство, Тьомкін забув сказати, що він теж у боргу не побажав залишитися: з другого чобота, що не встиг узуті, вихлюпнув рештки сечі просто на голову Кішкіну. Той завив було від задоволення такого і, опустивши низько голову, биком роздратованим кинувся на кривдника, аби буцнути добряче неіснуючими рогами; Тьомкін відскочити встиг, тож Кішкін з розгону гупнувся в добре знайому ще з ночі шафу: затріщали дверцята, а з шафи йому на голову впав кований, для сховки найважливіших документів, привезений ще коли сундучок. Якийсь час Кішкін лежав, навіть не поворухнувшись, а кореш його не став чекати, допоки він сповна відпочине, драпонував чимдуж і найперш настрочив прошеніє...

Збілілий від тих теревенів Зюзін сердито вихопив писане з рук Тьомкіна і, рвучко вмочивши перо у чорнило, вивів навскіс:

«В прошении отказать!

Кишкіну надлежит внушение, а Темкин пусть теперь его сапогами наслаждается!»

— З очей моїх! — аж вереснув насамкінець Зюзін на вельми чемного свого служивого.

9

Полковник Пушкар у супроводі кількох найближчих сотників полюбляв неспішно пройтися полтавським ярмарком. Дзвенів, гомонів та вишумовував той ярмарок, творилося істинно празникове

дійство, мало того, на якусь мить, видавалося інколи, все життя було таким же святочним; геть відійшли, не існували жодні горесті, біди і чорні загрози, не було ні війн, ні іншого лихоліття, тільки буяла одна ця всеосяжна ярмаркова, різнолика і різноголоса круговерть. А ще полковник любив і вмів таки дослухатися до людської мови, істинну, несфальшовану думку вчути й розгледіти з-поміж оберемків награного чиношанування, пустослів'я чи улесливих балачок.

Цього разу Пушкар не міг пройти, не посміхнувшись, мимо циганської кибитки, бувалої в бувальцях халабуди на возові: молодий циган показував якісь фокуси, від яких зачудовано охкали та ойкали ярмаркові, вельми ж смішила їх жвава мавпочка, яка то крутила на собі дерев'яного обруча, то підскакувала до люду і, скривившись жалісно та кумедно, випрошувала нагороди. Полковник і собі кинув дрібнішу монету, яку мавпа схопила з неймовірною вправністю та вдячно взялася підвискувати і стрибати. Молода і вродлива циганка смикнула Пушкаря за полу:

– Мій батечку милий, мій пане ясенький, давай погадаю... Всю правду скажу, всю будучину, як на долоні, відкрию...

В Пушкаря було велике бажання кишнути на причепу, але щось стримало його нараз, ймовірно, мимовільний погляд на миловидне лице циганочки, дівчини вроди юної, ще не зжухлої, не потоптаної літами.

– Ет, кому молодшому погадай...

– Мій паночку ясний, тільки не поскупися, – вона

прудко схопила руку полковника і стала, аж мружачись, вдивлятися у химерно посновані лінії на долоні.

– Там вже багато писано-переписано, вже й місця замало лишилося, – на власний подив, полковник навіть не розсердився на нахабу і не вихопив руку. – Однаково не знаєш, що мене жде і що я ниньки чекаю...

– Щастя велике припливе до тебе, мій паночку, припливе через чотири літа, – заторохтіла по хвилі циганка. – А чекаєш ти вісточку добру для себе, щодень виглядаєш...

– За вісточку – не збрехала, – засміявся на те полковник. – А про щастя, якому пливти ще чотири літа, – то стільки не конче прожити суджено... Мое щастя таке, як у курки, що качата водить.

І він, кинувши гадалці поважну монету, пішов собі з товариством поміж рядів, що гомоніли й гуділи невтомним весняним вуликом.

А під вечір циганка вмилася і знову стала Василюю, Матвій ще раніше перевдягнувся в звичайного полтавського парубка, встиг навіть поміж рядів потинятися та з торговим людом собі набалачатися. Він готував чергове донесення в Чигирин, обговорюючи перед тим з Василюю полтавські настрої, чутки і суди-пересуди.

– Мабуть, таки правда, що Пушкар поза гетьманом писав у Москву, – все почуте Матвій мав стиснути і в короткого вкласти листа, висловивши також власні припущення.

Коли Матвій з Василюю по мученій своїй мандрівці врешті тоді добрався до Чигирина, то випадком зустрівся, на превелику втіху, тут із Немиричем

– Немирич і скерував його в розвідку. Матвієві знадобився вишкіл в Києво-Могилянській колегії, мови татарська й турецька час від часу в нагоді ставали, які вивчив в полоні, а найкращий вишкіл дало життя – з усіма пригодами, пов'язаними з підготовкою до втечі з татарського полону, і терниста дорога у Чигирин.

Далеко не все міг знати Матвій, як інші чигиринські нишпорки співпрацюють з шведськими, трансільванськими чи польськими, сілезькими, чеськими, моравськими або австрійськими розвідками – вироблялася ціла наука на власному ґрунті. Йому просто самому потребувалося насамперед пильно вдивлятися і уважно вслухатися, а ще добре думати. Так, як це робили сотні українських перевдягнених і засланих кобзарів, мандрівників, купців, співців, жебраків, – до цих сотень відчайдух волею випадку чи вигадки долі тепер долучився і Матвій з Василюю.

Найважче давалося донести вісті живі, не перекручені чи підлаштовані під чийсь смак чи вподобання, навіть якщо вони не до шмиги комусь з чигиринських зверхників. Як то непросто, Матвій на собі було впевнився, коли доповідав Немиричу про відвідини власні полтавського полку. Коли до кінця добігала мова, він таки зважився, набравши повітря на повні груди, мов зібрався пірнати:

– Мушу й таке сказати... Серед черні невдоволення вами багато. Нужда мовчати не вміє, ремствує чернь, що посіlostей маєте цілий ключ, сімдесят одних сіл ще й за десяток міст. І ще вас, мовляв, гетьман винагороджує...

– Не зазираю я в руки нікому за нагороду, – всміхнувся криво по хвилі Немирич. – Хоч би давнє

родинне мені повернули, яке відібрали несправедливо... В іншому, певне, біда, що голоти й бідноти, черні бездомної в нас уже вщерть. Котрий рік палає наша земля, а то ж палає кожного разу чиясь кривавиця... І багатство не завше гріх, от тільки на що воно тратиться...

Ще Немирич згадав, як коштом власним водив немалу коругву під Смоленськ на поміч королевичу Володиславу, як викупував із полону не одного свого земляка, та й зараз той ключ посіпостей у нагоді:

– Ніхто не питає, чиїм коштом сьогодні утримується зтяжне наше військо, наймана немала таки рать...

Різне Матвію траплялося на тому шляху, і різного хліба судилося перепробувати – від жebraка до лірника, – доки не постав зараз отут, у московській столиці на Лобному місці.

– Щось каламутне в Московії з грішми твориться, – наказували Матвієві перед неблизькою дорогою. – Подивіться своїми очима, послухайте, що народ тамтешній про те думає і балакає.

І ось він стоїть на Красній площі серед розбурханого і гамірного натовпу, де нетерплячий люд штовхається немилосердно і кожен вперед силиться жилавим в'юном прослизнути-протиснутися, аби до видовища стати чим ближче: мали скарати якогось фальшивомонетчика.

– ...Бити на козлі батогами нещадно... А потому велено відрубати сперш ліву руку, а потім ще й праву ногу, – з-поміж галасу долинали викрики оповісника.

Улюлюкання й свист, гул одобрення вириваються

одночасно з тисяч горлянок; тільки поряд з Матвієм якийсь чоловік не свистав і не горлопанив, хіба блиснув з-під лоба розкосими вузькими очима.

Матвій напросився за плату до нього заночувати.

– Що кричати, чого душу намарне рвати, – вертався за вечерею до жаского денного дійства господар. – Якогось коваля судили, тому ковалеві, що дві жмені монет для голодних дитячих ротів намайстрував, відрубують руку та ногу, а бояри на тому ще й як розживаються... Та й це ще не все: навіть служилий люд появився, який називали «прибильщики» – вони вигадували, якою податтю новою обкласти люд. От і маєм податки на лазні, на труни дубові, на сірі очі...

І він оповів, як придумав боярин Ртищев доволі хитре для трону діло: чеканити мідні монети такої ж форми та величини, як і срібні, і таку ж «срібну» ціну за царським велінням звичайнісінькій міді надалі установити.

– В нас від московських ратників, які плату отримують міддю, люди таких грошей не беруть, – докинув було Матвій.

– Братимуть згодом, куди дінуться, – потішив господар. – А нам вже подітися зараз нікуди. Через цю мідь, що наказано сріблом вважати, тільки за нинішню зиму вдвоє хліб подорожчав. У десяток з лишком разів гроші втратили у ціні, але от дотепна яка заковика: жалування нам мідними видають, а податок государю плати срібними. Вже голодні бунти ідуть... Тільки бояри на цьому жиріють, кажуть, – притишив голос було господар, – царський тесть Ілля Милославський та інший ще царський родич Іван Матюшкін ті гроші собі возами возять...

Ледве було заснули, як господар, скрадливо причинивши двері, кудись зник, а під ранок з грюкотом в дім ввірвались стрільці. В одну хвилю заломили руки за спину Матвієві, що не встиг навіть прочуматися і відділити межу щойно баченого сну і того, що наяву зараз діялося, тільки зв'язаний по руках господар, мов сповитий віршовками по грудях, до стрільців докинув:

– Цей чоловік ні до чого... Він випадково, переночував...

– Ти підробні гроші чеканив, а то, напевне, твій помічник, – буркнув старший поміж стрільців. – Помічнику теж на лівій руці два пальці відрубують і на воротах монетних дворів потім приб'ють.

«Ну й везучий же ти чоловік, – повільно доходив тями Матвій. – То в халепу в корчмі колись вскочив, а тепер знов шелесть щастя у кашу». І він мимоволі поворушив тими похолоділими пальцями, що мав відрубати кат...

10

Чигирині тим часом Матвія чекали з нетерпінням – загроза залити край «мідяними» знеціненими грішми наростала несхибно, щось потрібно робити, але робити можна лишень із знанням, і донесення із Московщини було б вельми доречним.

– Ми люди прості – хліба скибку, сяку-таку рибку, сала шматочок, солі дрібочок та горілки чарчину, – заморюся, чхну та й знову почну, – полюбляв прибіднюватися інколи Матвій, як Немирич або в відділі

чигиринської канцелярії не втримувалися від похвали, коли він з дружиною Василюю видобував вартісні вісті.

Певне, нишпоркою треба вродитися, – подумав Юрій, як випало йому одного разу спостерігати на ринкові за Матвієм та його жінкою. Матвій напрочуд легко сходився з незнайомими людьми, от зачепить якимсь випадковим словом, жарт, як дрібку тої ж солі докине: дивись, вже й розбалакалися, деколи в шинок ненароком балачка їх заведе, а там язик легко, мов шовковий шнурочок, розв'язується.

І Василюю природа схожим таланом наділила. Весела і метушлива молодиця, що вдавала здебільшого циганочку, вона грайливим котеням навколо потрібного чоловіка окручується та вививається; обвішана рясно намистами розмаїтими, видавалося, аж торохтить ними, як і язиком невтомним з предковічними ромськими приповідками та заморочками. А саме гадання, змішане навпіл з циганською звичною балаканиною-ворожінням, чи не найкраще додається, аби каверзне якесь запитання закинути, цілком безневинне на позірний погляд, проте за інших обставин вважалося б воно провокативним.

Несподівано Немирич впіймав себе на думці, що йому приємно спостерігати за Василюю, за гнучкістю її молодого тіла, пластикою і своєрідною мелодійністю жестів, помахів руки чи мимовільного, дещо кокетливого поруху голови, коли поправляла спале на скроні неслухняне вугільно-чорне пасмо волосся. Він не міг відвести погляд, якийсь магнетизм був дужчим його зусиль, – і Немирич соромився того, він боявся, що хтось помітить його надмірну цікавість, а

ще гірше – сама Василина... Тож надзусиллям здебільшого відривав-таки очі від хвилюючої стрункої статури і дивився десь поверх голови, аби лиш поглядом не зустрітися.

«Старий кіт, та все ще масло йому смакує, – брався себе висварювати. – Та в тебе ж діти майже віку такого, невже сива борода не робить чоловіка мудрішим?»

Треба вирватися додому, до дружини Ельжбети, до діток, бодай на днину-другу, ще тільки до твоїх життєвих кульбітів любовних пригод для повноти картини бракувало... Не кажучи вже про моральні засади, яким завше надавав, якщо не лукавив тільки сам перед собою, неабиякої ваги: чи ж не ти, Немиричу, ще 1653 року написав і видав у Парижі під псевдонімом Єжи Змицерина збірник протестантських молитов і гімнів? «Опис і виклад духовної зброї християнина або Паноплія» – здається, то твоя найвідоміша праця, про яку навіть опоненти говорили, що автор ґрунтовно знає давню літературну традицію православної України.

В тебе, Юрію, на все стає часу, на нишпорок своїх і чужих, на татар, московських дяків і французьких посланників, от тільки рідко трапляється годинку яку побути з донькою Барбарою та сином меншеньким Теодором, а старшого Томаса, царство йому небесне, все рідше згадуєш чомусь тепер... З братом Стефаном, на розсуд твій, найрозважливішим та найспокійнішим в сім'ї, спілкуєшся по службі здебільшого, відколи Стефан приєднався до війська гетьманського і тепер у Виговського всією артилерією управляє. Дивовижний Стефан чоловік, при кло-

потах своїх військових, на посаді генеральській на ділі, він ще й вірші здатен тихцем писати... Юрію пам'ятаються окремі рядки, вельми про сусіду східного чомусь вкарбувалися – засторога істинна для люду козацького:

*Гарно вам московський цар спершу був поставив.
Як мідяними грішми зараз був набавив,
Злото, срібло, ваш товар він-бо викупляє,
Вас такою штукою попсувати має,
Щоби швидше вас могли з ґрунту ізгнати –
У московському ярмі будете ячати.*

А ще інколи Юрію на думку спливе покійний брат Володислав... З ним то мирилися, то сварилися, майстром великим був Володислав і з своїми ціпи в'язати, і з сусідами навкруг судову тяжбу затіяти; та найгучнішу славу здобув покійник смертю. В останні свої літа, здружившись з єзуїтами, вирішив брат з аріанства перейти в католицтво. Але Володислав не був би собою, якби й тут не надивав пригод. Чогось напали на нього раптом сумніви у власному спасінні, тож від духівника зажадав письмових гарантій – і той мусив їх викласти на папері. Помер Володислав 11 квітня 1653 року, але кількома днями пізніше, ще тіло його перебувало у люблінському костелі, в руці небіжчика був знайдений аркуш паперу, списаний достовірно почерком покійника. А з вказанням місця перебування датований текст був «16 квітня, долина покаяння» – і доводив істинність тверджень отців-єзуїтів про спасіння...

По всій Польщі тоді протестанти іронічно всміхалися, що католикам задля переходу в життя загробне потребується щонайменше днів п'ять...

Як не бачив Василини Немирич тиждень-другий, то й відходив наче в непам'ять образ її, струнка статура, оті плавні жести хвилюючі, вигин стану й мелодія тиха його... А як зустрітися доводилося по службі чи ненароком, то з останніх зусиль мав надівати на себе, мов рицарський панцир, маску холодності та байдужості.

Та найгірше з того всього, розумів Юрій, як людина у зрілих роках, бувала в бувальцях, що йому кортіло уже бодай краєм ока її побачити, під'юджувало щось у грудях навмисне шукати зустрічі.

11

Бабахкали сухо мушкети на честь поважних гостей, ухкали з натугою простудженими голосами гармати, як одне за одним під'їжджали посольства Швеції і Габсбурзької імперії, Речі Посполитої і Османської Порти, Кримського ханату і Трансільванії, Московського царства, Молдавії і Валахії... Давненько вже стільки люду доводилось бачити Корсуню, куди на Генеральну раду з'їжджалися козацтво й старшина з усіх полків, велика депутація духовенства, найповажніше міщанство.

Гетьман Іван Виговський, вклонившись у різні боки та булаву і бунчук поклавши, ошелешив весь здвиг людський надміру коротким словом:

— По нинішній день моя робота вам, Війську Запорізькому, вибирайте собі, кого надумаєте... За

ласкою Божою я в ряду собі далі пробуду, а гетьманом більше не хочу... Не можу в неволі жити, бо в пунктах, государем московським присланих, відбираються дотеперішні вільності, потверджені ще в Переяславі.... В городах наших чужі воєводи правувати намірилися, податі бозна-хто хотів би збирати. А лицарству нашому цар московський жалування мідяками гадає платити, та що ж то за гроші?

І Виговський поперед себе пожбував жменю тих мідяків, що з дзенькотом розлетілися навкруги, тільки пилюга пурхнула.

Щоправда, полтавський полковник Мартин Пушкар головою незгідно крутив:

– Хоч би великий государ велів з паперу нарізати грошей, то однаково радо прийму і таке жалування... Аби на них тільки ім'я стояло великого государя.

Але рада зацитькала полковника, найвправніші язиком на глум його стали брати.

Виговський ще раз вклонився громаді, сів на коня та в супроводі кількох козаків відїхав шпаркою риссю.

Незрушна тиша над головами велелюддя, досі порушувана хіба передзвоном легеньким численних церковних хоругов, нараз змінилася гулом суцільним, де подив з тривогою змішалися дивовижно і невіддільно.

– Панове, – прийшов до тям першим серед полковників Гуляницький, – то не жарт... Оскома від того гетьманства в нього: москалики, соколики, позїдали наші волики, а як вернуться здорові, то поїдять ще й корови...

Кілька старшин враз опинились на конях і метнулися навздогін, спантеличений такою okazією люд ще дужче гудів, очікуючи, чим все завершиться.

Коли вернулась погоня з Виговським, суддя Самійло Богданович разом з полковниками віддав булаву назад:

– Ми за те, гетьмане, кріпко стоятимемо, аби не було в люду козацького нічого й ніким не відібрано...

Капітан Чернишов, прибулий на раду від московської сторони, аж подих свій тамував та вухо листком капустианим тримав, аби не пропустити чогось важливого ненароком, тож про чути і бачене писатиме він донесення того вечора: «І інших непристойних слів було в них в раді багато».

Виговський же перед людом стояв не в доброму настрої, хто ближче до гетьмана був, то вздрів його злий і колючий погляд:

– Маєте сьогодні присягати мені... У Переяславі я не присягав московському государеві, те Хмельницький чинив...

Знову почувся вигук незгідного полковника полтавського:

– Я і все військо Запорізьке, вся чернь, присягали тоді великому государеві та його дітям на вічне підданство, присягали від імені навіть жон своїх та діток...

Багато люду на раді з поважанням ставилося до Пушкаря, що пройшов з Богданом Хмельницьким всю хресну дорогу, та зараз в незгідному гулові враз втопився голос полковника.

На очах в численних посольств присягнула гетьманові ще раз – вкотре! – козацька рада, а Виговський

потому універсали в усі полки роздав. Разом з усіма присягнув і полковник Пушкар.

Наступного дня перед старшинами гетьман заговорив, як він бачить подальше урядування. І Немиричу аж відлягло від серця, бо не раз і не два сперечався до сварки з Виговським, який не тільки продовжував, геть як Хмельницький, вибудовувати із сусідами якісь рівноваги, немов скоморох, що йде по канату, хитаючись і жердиною довгою вирівнюючи вагу; а ще, як і світлої пам'яті гетьман покійний, частенько вирішувати ладен був все і за всіх; Немиричу не конче в тій перепалці вдавалося себе стримувати, та Іван Остапович ні разу голосу не підвищив, хіба зціпить нишком зуби та збіліє трохи супроти звичного.

– Не завше небіжчик Хмельницький совіт з вами тримав, – без довгої передмови повів Виговський. – Тепер же, коли сталося так, знову опісля Чигирина вибрали мене, то без військової ради ніякого діла поважного не хочу чинити. Мусимо однудушно, і ось чому...

Виговський повів поглядом, мов шукав незгідних, та хіба увагу і притаєну тривогу в старшинських очах зустрів:

– Король шведський кличе нас в підданство, а цар Олексій знов картає, що в спулці з Ракоцієм воювали, його величності перш поспитати дозвіл забули...

У полковника Богуна не стачило навіть терпцю дослухати:

– Не можна нам бути разом з царським величством... Хоч ласкав сам він до нас, та начальні люде його недобрі. То вони царя намовляють нас привес-

ти у всяку неволю і відібрати, що маємо, всі наші пожитки...

Густий бас полковника Зеленського і собі загудів в підтримку Богуна.

Гетьман тільки головою різко крутнув, мов таким робом поправляв чуприну:

– Говорите не до речі... А ще війську можете замішання вчинити. Хоча сам я не давав присяги, але нам від царського величства з огляду на умовини в Переяславі аж ніяк відступати зараз не можна. Не даруймо нікому підстави балакати, що Україна-Русь не тримає слова. Тому подайте мені свою гадку без всякого вагання і знайдіть міру: як нам тут бути?

Ухвалила серед іншого рада послати в Москву братів Миневських, аби з государем тамтешнім кілька речей вияснити. Козаків тисяч двісті чи навіть триста знайдеться, які за свободу нашого люду билися, тому обмеження царем числа козаків у сорок тисяч вельми складне і бунт може спричинити. Чомусь потім безпечніші місця мають бути передані у володіння московського князя, а козацтву лишаться пограничні, на безнастанні напади татар приречені землі. Вкотре Виговському, яко гетьману, люд довіру висловлював, а й досі у царських грамотах іменують його лише писарем. Отож, якщо хоче московський князь триматися тої умови, ще небіжчиком Богданом Хмельницьким зложеної, то хай скаже, і козацтво те твердо виконуватиме, а як того не хоче князь – то самі ми подбаємо про своє добро і свою репутацію...

12

першу хвилю, як дійшли через знайомих до Юрія слова папського легата, то вельми скулко шкрябонуло душу:

– Задля вигоди Немирич не тільки в православ'я податися згоден... Якби кардинальською шапкою поманили його, то з високком став би католиком.

Довго у грудях нило, хоч розумів достеменно Юрій мету виходки роздратованого легата: він просто хотів образити, штрикнути чим дошкульніше, наче швайкою, прямисінько в серце. Звісно, папський легат не так перейнявся переходом його з протестантської гілки, з аріанства у православ'я, як куди більше легат сердився на трактат Немирича «Заклик до всіх дисидентів римо-католицьких про перехід в лоно грецької церкви».

Трактат сколихнув і аріанські, і католицькі громади. Самуель Пшипковський невідкладно пише латиною і поширює доволі сердиту «Відповідь на трактат». Аріанських «польських братів» жах охоплює: як людина, що стільки зробила для їхньої віри, стільки коштів вкладала сперш в Раківську академію, згодом в академію в Кисиліні на південно-західній Волині, і ця людина тепер зрадила їх?!

Немирич гортав свої гіркі думки, мов давно вицвілі сторінки, що аж ламкими від часу ставали, і ніяк не міг втямити: чом і одна сторона, і друга линується розумом чи, може, просто не здатна зрозуміти його... Всевишній на світі один, а гілки християнства той самий людський розум ростив, такий ще далекий від досконалості. В листах, що йому надходили не лише

в Чигирин, а й наздоганяли інколи на степових дорогах, зовні несхожі у світобаченні аріани з католиками кляли і страхали його вельми схожими засторогами і прокляттями, мов по-школярськи переписували їх одне в одного. Юрій перечитував ті листи, а тоді мовчки палив – мляво знімалося червонясте полум'я і так само мляво скручувався папір у чорну, що кришилася від найменшого доторку, трубочку.

Боже, які ті люди кумедні... Легат кпиться з нього, дражниться кардинальською шапкою. Чудний чоловік, чомусь не здогадується, що Юрій розуміє прекрасно: якби він перейшов у католицитво, то зустріли б його там з обіймами, враз забули б усі попередні гріхи, в тім числі «шведські».

Зрештою, те відчував не тільки Немирич, далеко не всі знайомі католики засуджували його, а найтерпиміші навіть щиро здоровили. Познанський воєвода Ян Лещинський в листі до Юрія теплими словами привітав з «приєднанням до нас», бо він, як і Немирич, не бачив і не хотів бачити якоїсь кричущої різниці між православ'ям і католицизмом. Через третіх осіб до Юрія доходили сказані «на вухо» вістки, що польському королю воєвода настирно радив терпиміше і зваженіше ставитися до Немирича і таких як він.

Але один лист вельми болісно Юрія зачепив, мовби йому хто гачком залізним смикнув за серце раз і вдруге, рвучи живі шматки...

«За ваше крутіство і криводушшя, – писалося у листі, – вас Бог покарав уже наглою смертю сина. Невже ви ще хочете випробувати Всевишнього і чекаєте нового підтвердження Його сили і справедливості?»

То вже було через край...

Справді, друге десятиліття збігає, як в час синового навчання у Кисилинській академії сталася неоправна біда: начебто нещасний випадок, син Томас зламав в'язи і з того помер... Юрій як зараз бачить себе над домовиною, він вдивляється в юне лице, зовсім не змучене болями і стражданнями, хіба просто незвично збіліле. Легка посмішка, ледь видима, застигла на обличчі дитини, тиха читалася втіха: я іду, а ви залишайтеся, я іду, бо не хочу в цьому світі бруднитися, світі із заздощами та суєтою, неспинною та безконечною людською гонитвою за благами та марнославством, я іду, де вічнеє світло і правда сіє...

Немирич тоді над домовиною сам себе питався: що він вчинив несправедного, що така тяжка випала кара? Але якщо вина батькова, то чому покарання поніс син, створіння юне і ще безневинне, чия душа просто не встигла виквацятися в житейській багнюці, – до чого така жорстокість?

Від цих та схожих думок страх холодив спину, мов довго стояв на осінньому протязі, бо подібні гадки, ввижалося, вельми гріховні – хто він такий, щоб судити вчинки й мотиви Того, хто пише долі людські?

А може, небові теж душі добрі й невинні потрібні? І смерть у разі такому не кара, а нагорода швидше? А може, Томас, його надія і втіха, поніс кару за якісь непростимі діяння ще дідів-прадідів, аж до праотця Адама та прабабусі Єви? Не може ж бути, що лише за яблуко вони вигнані тоді були з раю, то лише образ у Біблії, просто метафора, щось іще там праотець із прабабусею, певно, вчудили?

А ще зараз, тримаючи у руках листа невідомого чоловіка – швидше таки чоловіка, бо почерк жіночий він вирізняв здебільшого безпомильно, – Юрій думав про мотиви його написання. То, очевидно, благі були наміри – вчинити добро духовне, виправити якоесь того зрадника, що посмів перейти до споконвічної віри власних предків своїх... А те, що у серце йому такий лист зажене болісну скалку, яка колотиме й нитиме не день, і не тиждень, якоесь до уваги не взяв неблизький, напевне, отой доброчинець.

Немирич довго сидів незрушно потому, як згорів цей злий лист, – на диво, не мляво горів, як попередні, а враз спалахнув якимось полум'ям синюватим, мов то в язики полум'яні переходила вся злоба і жовч, що містилася в рівних, хіба трохи похилених, рядках невідомого добродзея...

13

Як провела Василина чоловіка в дорогу відразу після Водохреща, то довго вдивлялася ще в снігову куряву за сьаньми, допоки обриси подорожніх не стали чорною цяткою, а врешті й та цятка розтанула в сліпучо-білій, аж сльозилися очі, круговерті снігів. Очікування Матвія, бодай від нього найменшої вісточки, тим важчим, камінним якимось було, що без займиська залишилася, не знала, куди себе подіти.

Досі вони сколесили чимало старою кибиткою циганською, мавпочка витанцьовувала, випрохувала щось собі на прожиток, а Василина вельми бага-

тьом на численних галасливих базарах віщувала долю: таки не скупилася, з поважним виглядом та певністю великою чоловікам з порепаними та зчорнілими від праці на полі руками дарувала в році прийдешньому вівса та гречок небувалий ужинок, дівчині, чиї передзаміжні літа збігали, обіцяла от-от зустріч з лицарем-красенем, а підхмелілий трішки козак з походу наступного мав вернутися цілком здоровим та неушкодженим...

Тепер же найгірше було вечорами, коли ходить сон біля вікон, та все ліньки йому у її вікно бодай оком одним зазирнути, байдуже кожного разу мимо чалапає. А коли врешті під досвіток приплющити сухі і зчервонілі повіки вдавалося, то знов сни неясні і плутані відганяли спочинок. Часто снілася чомусь дорога, безкінечна й безлюдна, вона бреде нею, топчучи пилюгу, а врешті дорога та стає кривулястою, брудною й вузькою, та ще й кущі з колючками над нею ростуть. Пригадувалося, як до Василюїної бабусі прибігали колись сусідки сни розгадувати.

– Дорога минулої ночі снілася. Щоби те значило?

– Гості будуть, – безжурно відказувала бабуся. Так завше починалася мова, відказувала бабця найперше, що під рукою, і найпростіше: чого гріха таїти, любила бабуся людську увагу та щоб її попросили.

– А ще?

– На війну іти.

– Ой, ні. Якась з курявою та дорога, то в один повертає бік, то в інший, якбись спам'ятатися, ще й чагарник колючий обабіч росте...

Як уже зовсім відчепитися не вдавалося бабусі від людської цікавості, то бралася всерйоз прикмети давні оповідати.

– Як ідете довгою та порожньою дорогою, то одинокість чекає тривала. Коли курна та дорога, то брехливих і злих людей, мабуть, зустрінути доведеться. Коли ж кривулястий шлях часом трапиться, та ще й через чагарник колючий, чи обабіч ростиме він, то остерігайтеся чиєїсь підступності, збитку або розчарування...

Але одного вечора у віконній шибці щось шкрябнуло скрадливою мишею, а потому почувся легенький стук. Василина обачно визирнула – за склом ворушив без звуку губами Тьомкін і на мигах показував відчинити. Вона лише розвела руками, мовляв, не може, бо нема господаря вдома; натомість припізнілий гість взявся водити пальцем на власній долоні, наче писав щось на папері.

«Мабуть, листа передав Матвій», – тьохнув раптово здогад.

Тьомкін, одначе, не сам був, за ним, спіткнувшись та аж гикнувши з несподіванки, переступив поріг Кішкін; обоє не раз вже сюди навідувалися. Матвій, якого знали в Чигирині як купця бувалого та небідного, охоче гостей чаркував, оповідав пригоди кумедні про далекі свої мандрівки і сам розпитував прихмелілих гостей, чи нема де зарібку тлустого на Московщині, він би харчу недорогого міг чимало поставити, скажімо, для війська.

– Де ж той лист? – спитала Василина, переводячи погляд з одного гостя на другого і тільки тепер запримітивши, що обоє під доброю мухою.

– Ви, мабуть, не втямили, – взявся Тьомкін знову водити пальцем по власній долоні. – То ви можете листа чоловікові написати, а ми передати, бо завтра ідемо додому на Московщину.

«Звідки вони те взяли?» – насторожилася господиня; досі, як питали її про Матвія, то казала, що на Волощину було вибрався...

Натомість Кішкін, пришморгнувши, повів носом, мов по сліду виводив, звідки то зманливо так ніздрі йому лоскоче, хоч око й без того зирило зизом на заслінку до печі:

– А пахне...

Він, може, простудився злегка, а може, від роду так вимовляв – замість «пахне» в нього швидше виходило «бахне».

«Бахнути б тобі коцюбою по тімені, – починала сердитися господиня. – Відали ж, що чоловік у дорозі...»

– Та запросила б оце присісти нас, – і собі жалібної затягнув Тьомкін. – Гість – невільник, де посадять, там мусить...

«Порося незадротоване, – злість вже починала їй тоненькими голками в горлі поколювати. – Залізло в чужу солому, та ще й шелестить».

– Ідіть собі, люди добрі, своєю дорогою. Та приходьте вже, як господар повернеться.

– Обігріла б, нагодувала нас, – Тьомкін вправним порухом обняв Василину і притягнув до себе. – Одинокі чоловіки – то вовки голодні...

– Ви при розумі, чи він висох? – штовхонула того у груди щосили, рвонулася було, та марне.

– Чим ми гірші твого Матвія, – притискав ще міцніше Василину Тьомкін до себе, і підхмелілі очі

його каламутніли, мов клеєм намазані. – Свіжини по-пробуєш...

Вона зібрала останні сили, рвонулася, аж в скронях нараз задзвеніло, та вирватись не вдалося; однак, на капину звільнившись, в одну мить дотягнулася і вчепилась зубами у руку насильника.

Тьомкін вискнув так, наче ложкою хто шкрябонув щомоці стінкою казана, порожнього і сухого, інстинктивно відхилився було, а тоді з розмаху в обличчя ударив.

Василина нараз обм'якла, в одну мить впала цілковита і непроникна пільма, і цей чорний світ колом все швидше ішов. Вона вже не чула, як запізнілі гості рвали одяг на ній, як гвалтували по черзі; спам'яталася лише серед ночі – її, кинуту на голу долівку, немилосердно трясло від холоду.

14

Аки не розїхалися по Корсунській раді старшини, Немиричу потребувалося перебалачити з Мартином Пушкарем, – з якого дива він, кого Богдан Хмельницький в лиху пору лишав по собі наказним гетьманом під Берестечком, раптом заповзявся обстоювати так ревно царя чужинського.

– Нема тут дива, – змахнув рукою Пушкар так, мов у воді відгрібався. – Диво, коли одним раком торба повна, ще й клешня звисає...

– Ти йому про діло, а він тобі про козу білу, – не так просто було відкараскатися від Немирича.

Врешті балачка таки налаштувалася.

– І віра одна, і мова близька, і від бусурмана та ляха ліпше гуртом боронитися, – загинав поволечки пальці на руці, мов рахував овець у власній кошарі, Пушкар; від Немирича не вкрилися обтріпані краї рукавів полковничого кунтуша, добряче поношеного, що вилискував затертими мало не до дірок місцями на ліктях. В останні часи чомусь полковник, як подейкували старшини, став полюбляти вдягатися напівжебрацьки, аби нічим від сіроми не мав різнитися, хоча маєтності Пушкаря від Гадяча і до самої Полтави відомі всім.

– А не гадаєте, полковнику, що мосхи з нами зроблять те, що чинять сьогодні з татарами, башкирами чи калмиками... Є народи, не навчені до співжиття, хіба лишень слабшого вміють ковтати, як голодний вуж безпорадну жабу. Роля жертви не по мені...

– А в нас хіба не так само? Де сьогодні дуліби, поляни, древляни, бужани? – в очах Мартина Пушкаря зблиснула злість, в яку злегка домішувався подив самовпевненої людини, що вірить щиро в безперечну доконаність власної істини і подивовує, коли їй перечать. – Вони розлилися, розчинилися геть в козацькому, українському морі, а хто не розчинився досі, то завтра неминуче те з ним напевне станеться... Колись і ми маємо влитися в одне загальнолюдське море, з одною мовою і ціллю, дрібно-та людська гуртуватиметься, малі народи зникатимуть, в велику ріку зливатимуться, аби лиш від того кожен мав хліб і шкварку до хліба...

– Знайома пісня про Вавилонську вежу... Але ж ви пам'ятаєте, що Всевишній вчинив з цим витвором самовпевнених вавилонян...

В Немирича нараз пропав інтерес до цієї балачки, до цієї теми, вельми пам'ятної йому ще з часів спудейських – це вже було, це він проходив, це вже він чув і пережив. Як закінчив Юрій Раківську академію 1630 року, чільний осередок науковий антитринітаріїв, соцініан, то ректор академії Мартін Руар, на позірний погляд, людина на рідкість черства, як всохла за десятиліття липова дошка, раптом з хвилюванням першачка вручав Немиричу вельми похвальний рекомендаційний лист до знаменитого філософа Гуго Гроція, чиє ім'я гриміло тоді європейськими обширами. Вже у чотирнадцять років Гуго вражав своїми знаннями маститих вчених і гонорових правителів, король Генріх IV після спілкування з обдарованим юнаком навіть не стримався:

– От диво Голландії!

Твір Гуго Гроція «Про право війни і миру» виходив нідерландською, французькою, англійською, німецькою, іспанською мовами, перевидавався лише латиною тринадцять разів, а загалом нарахували понад сімдесят перевидань... та й лік загубили потім.

Окрім усього, Гуго Гроцій був ще неабияким оповідачем, і юний Немирич тільки очима кліпав, слухаючи славетного вченого і остерігаючись щось пропустити. А в оповіді свої Гроцій вставляв всілякі бувальщини та пригоди, що з ним траплялися за його строкате й бурхливе життя.

– Чи можуть дітлахи малолітні з в'язниці звільнитися, вирятувати з-за товстелезних фортечних мурів? – спитав якимось Гроцій і став оповідати власну пригоду.

Він міг бути страченим за політику, та врешті кару йому замінили довічним ув'язненням у фортеці Левенстейн. Єдиним полегшенням арештантові став дозвіл читати книги. Якось в'язня за суворими мурами приїхала відвідати дружина Марія з дітками, – а їх у сім'ї Гроція годувалося семеро. З карети винесли також чималу скриню.

– Від постійного читання в чоловіка стали боліти очі, тож хочу забрати від нього всі книги, – пояснила дружина.

Охоронці не перечили і пропустили в камеру весь Гроціїв виводок. А там Гуго забрався нишком у скриню і його швиденько прикидали книгами. Вже як виходили, то вартові, на всяк випадок, таки відчинили віко: книги у скрині та й книги...

Карета прудко віддалялася від фортеці, і коли похопилася охорона, то за Гроцієм і слід охолов. Небавом вони перетнули кордон з Францією, де з великими почестями зустрів їх король Людовік XIII.

Та не пригодами подібними лишилися в Немирича в пам'яті шпаркі словесні баталії Гуго Гроція: проблеми держави, війни і миру, посольської справи, проблеми людини і нації під цим таким неспокойним сонцем...

Пам'ятається, про націю почали говорити з напівжартів:

– Нація – це наче Протей, оте давньогрецьке божество, який вмить вислизає з-під рук, як тільки хочеш схопити.

– Неможливо дати жодного наукового визначення нації...

– Легіони авторів визначали її, проте жоден досі цього не зробив толково.

– То таємнича штука, містична, ірраціональна...

– Жарти жартами, – заспокоював Гроцій товариство. – Мені видається, що можемо говорити про спільноту людську, яка має державу чи хоче її створити. То спільність усіх громадян, незалежно етнічної чи соціальної гілочки, до якої належать; їх мова гуртує, пошанування своєї держави, спільний інтерес і сподівання на майбуття...

Коли ж настоювали, що нації небавом помруть, бо люд вельми прудко соватися світами почав та перемішуватися, то Гроцій на те лише раз відкинув:

– Гукаймо тоді Навуходоносора і починаймо знов з підмурівок Вавилонську вежу...

У Базелі чи Лейдені, Оксфорді, Амстердамі або Сорбонні – де б не студював в університетах Немирич, до Гроцієвих трудів з пієтетом ставилися. І зараз, згадуючи колишні словесні баталії, йому не вельми хотілося в'язати ціпи з Мартином Пушкарем: пан полковник навряд чи спростує Гроція.

На завершення Пушкар не стримався і таки до-рікнув Немиричу – Юрій не зміг навіть докумекати, за що його винуватять.

– Може, я не такий вчений, та якщо вся наука лиш задля дармівщини, аби чужі млини забирати нахрапом, то такі університети в дупу хіба запхнути...

І Пушкар надув губи та насупився, як кулик на вітер; йому цього не вельми хотілось показувати, силівся якось стримувати себе, – і від того тільки правий вус мимовільно й нервово смикатися раптом почав.

Немирича немов кішка гострими кігтями по душі шкрябонула: на який млин натякає Пушкар? Чи не той гадяцький?

15

Арештованого Матвія на дві доби кинули у якусь кам'яницю, де володарювали вгодовані, аж вилискували на боках, пацюки, тримали в сирому підвалі зі стінами, на яких утворювалися і повільно стікали, холодно зблискуючи, краплини вологи, – і та волога за весь цей час стала єдиною поживою арештанта.

Потому його кудись везли, довго петляли вулицями, допоки не спинилися коні перед невеликим будинком над річкою. Матвія тут розв'язали.

З яскравої сонячної днини арештанта штовхонули у напівтемні сіни, і Матвій аж очі з того приплющив сперш, але вже через хвилику з подиву й жаху ті очі стали круглими, наче колеса: перед ним на задніх лапах стояв величезний, із розкуйовдженою шерстю ведмідь, що з утробним неголосним риком тримав у лапі наповненого келиха. Матвій, спантеличений дивовижею, підсвідомо сахнувся у бік, але відразу в бурчанні ведмежому зачулися нотки погрози, а як задкувати було почав, то невдоволений звір ревував коротко й грізно, мов прикрикнув на нечемного гостя.

– Бери і пий, – штовхонули Матвія у спину стрільці. – Інакше власні кишки з підлоги зараз збиратимеш...

Одним подихом вихилив Матвій келиха, запекло в горлі так, мов шпаркий окріп він ковтав, – то була міцнюща горілка, очевидно, до того ж на перцеві добре настояна.

Через кілька хвилин, як вводили його в простору залу, він швидко з голоду став п'яніти, світ перед очима, і зала при тім числі, попливли, тоді стали хилитися вони то в один, то в інший бік, мов на великому човні погойдуватися, бо все більші та грізніші хвилі на той човен раз по разу набігали.

За столом сидів чоловік з сивою бородою, що розлогим віником на груди спадала, тільки обличчя його Матвієві важко було розгледіти, бо воно теж хиталося і пливло, наче на водній гладі, що хвилею йшла.

— Чого добрий молодець зволив сюди приїхати? — спитав чоловік таким тоном, наче вони перед тим півдня балакали, а оце лиш продовжили мову. — І хто тя послав?

— Я купець, — Матвій в язик від настоянки з перцем тепер став таким самовпевненим, що й повертатися в роті ліньки йому було. — Тор... торгувати хочу.

— Правду ли речет гость наш? — в чоловіка за поштивою сивою бородою причаїлася легка усмішка.

— Я тільки встиг на торговищах побувати, і то замало... — Матвій відчував, що язик його хоче вже цілковитої волі, тож з останньої сили із себе кожне слово видушував. — Мені б із купцями зустрітися, розпитати...

— Смышлен ты, и купишь ты — дорого дасть, — по-смішка, ледь вигулькнувши, враз спритно сховалася в пишній господаря бороді. — А не прислан нароком для дела другого, для проведывания?

Пробував Матвій ще перечити, слово повз замерзлого язика якось пропихнути, та намарне, те слово кісткою неминуче там застрягало; натомість тільки ремигання нерозбірливе з вуст виривалося — і

він хіба здатен був руками безпорадно розвести під суворим та кпинним господаря поглядом.

– Через два дня – снова ко мне. Интересный малый, может пригодиться, – хитра посмішка, як повели Матвія, вигулькнула було на мить з розлогої бороди і поспішно знову сховалася. – Для проведывання наверняка он здесь, наши в Чигирине второй раз о нем извещают...

Більше не доводилося вже Матвієві чаркуватися із ведмедем, натомість його будили серед ночі, вели довгими кам'яними, відхожим місцем просмердлими, коридорами, а тоді неспішно допитували: ставили товстенну свічу біля його обличчя так близько, що, видавалося, горітимуть і шкварчатимуть вії; запитання сипалися одне за одним, ледве встигав на попереднє відповісти:

- Хто тебе з козацької верхівки сюди направляв?
- З ким мав зустрітись?
- Що заплатити пообіцяли?
- Через кого відправляв донесення?

Натомість Матвій, силячись чимдалі від полум'я свічі відхилитися, вкотре повторював, як мізкував він тут заробити. Бо ж його знайомий купецький люд торгує вже у Калузі і Білгороді, Курську і Брянську, і він за когось не дурніший, так само міг би возити селітру, вино і поташ, забираючи в путь зворотну хутра, зброю та церковні прикраси, – чого ж бо зарібок ось так віддавати голландським, німецьким чи англійським купцям, що вельми вже тут узвичаїлися. А заробити повинен конче, бо намірився оженитися...

І наступної ночі, і третьої, і ще кількох однакову пісню співали на допиті, вже завчене як «отченаш» Матвій покірно відказував, доки якимось під ранок привели його в досить просторе приміщення, заставлене дивними, придатними хтозна для чого предметами. Двоє чоловіків за столом якийсь час розглядали прибулого мовчки, мов прицінювалися за товар на базарі, а тоді молодший із них, що досі уважно стежив за Матвієвим поглядом, встав і пройшовся взад-вперед кілька разів, тицяючи пальцем на той чи інший предмет:

— А що, цікаво? Оце диба, а он кліщі, якими язик на допитах виривають...

Молодший, певне, бував у козацьких краях, говорив мало не як потомственный чигиринець, хіба зрідка московська говірка прохопиться.

— А знаєш, нишпорко ти невдатна, що з тими в нас чинять, хто сюди з лихими намірами прибуває?

Матвій тільки голову опустил, вслухаючись у приглушені зойки та болісні крики за кам'яною стіною.

З-за столу і другий, старший віком озвався, мовив голосом хрипким і скрипучим, мов то у старого дерева гілка об гілку треться; простудився він, певне, напередодні:

— На Москве и в городех ставятся всякого чину люди, кто похочет. И какова чину нибуди князь, или боярин, или и простой человек, изыман будет на розбое, или в татбе, или в злом деле в смертном убистве, и в пожогe, али в чужестранном выведывании, и в иных воровских статьяx, и приведут его на Москве в Розбойной или в Земской Приказ.

Старший трішки приплющеними очима, всміхаючись лише кутком рота, дивився на Матвія так, мов знав всі його думки потаємні і оце балакає з ним тільки з ввічливості:

– А в городех в Приказы ж и в губную избу: и таких злочинцов в празники и в ыные дни пытаются и мучат без милосердия, для того что вор и сам не избирая дней воровства свои, да и для того чтоб по их скаске сыскать и товарыщев их. Такъже и иных злочинцов потомуж пытаются, смотря по делу, одиножды и двожды и трижды, и после пыток указ чинят...

– Слухай ти, купець липовий, ти навіть не тямиш, що тебе жде, – у спокійному сперш голосові молодшого, що долучився знову до мови, з'явилися нові нотки, які доброго зовсім не обіцяли. За стіною ті болісні зойки ще почастішали.

Не втримався і старший зі словом, скрипів розмірено і з цілковитою байдужістю:

– Устроены для всяких воров пытки: сымут с вора рубашку и руки его назади завяжут, и подымут его к верху, учинено место что виселица, а ноги его свяжут ремнем; и палач вступит ему в ноги на ремень своею ногою, и тем его отягивает, и у того вора руки станут прямо против головы его, а из суставов выдут вон; и потом ззади палачь начнет бити по спине кнутом изредка, в час ударов бывает тритцать или сорок; и как ударит по которому месту по спине, так на спине будто большой ремень вырезан ножом мало не до костей...

Він оповідав те розмірено, час від часу позиркуючи на Матвія, скрипів неспішно, як скрипить дерево в час легкого вітру:

– И будет с первых пыток не винятся, и их спустя неделю времени пытаются вдругорядь и в-третье, и жгут огнем, свяжут руки и ноги, и вложат меж рук и меж ног бревно, и подымут на огонь, а иным розжегши железные клещи нарасно ломают ребра...

Веселе життя в тебе попереду, подумалося чомусь з дивним спокоєм Матвієві, закусиш навіть смачніше, аніж в полоні татарському, тут страви на вибір, такого накуховарять...

А старший з-за столу продовжував розмірено бубоніти, мов притомлений дяк в сільській церкві, все новими наїдками тішив Матвія:

– И смотря по делу указ чинят, одним, отрезав левое ухо, в ссылку сошлют, оловом и свинцом заливают горло, а иным за малые такие вины отсекают руки и ноги, или у рук и ног пальцы. А бывают мужскому полу смертные и всякие казни: живого четвертают, а потом голову отсекают за измену, кто с неприятелем держит дружбу листами или выведывает для неприятеля, или иные противные статьи проявятся...

Врешті молодший перестав кімнату міряти кроками, притомлено знову присів за стіл:

– Або зізнаєшся, що підісланий, або марш он туди, – і показав пальцем за спину, де за стіною знову почувся болісний крик; то був крик на межі людських сил, в якому чулися мука й благання, протест тіла живого людського, не призначеного на страждання такої величини; в крикові тому жахітливому була остання, хоча й намарна просьба помилування і милосердя, звернена до сутності і єства свого мучителя...

По довгій мовчанці, мов рот камінцями набитий був, Матвій ледве видушив з себе:

– Так, мене послали...

Молодший не стримався, не став виглядати слова наступного:

– Це й без тебе ми знали ... А няньчимося тут, бо маєш тепер у Виговського нам вивідувати. Будеш?

Матвій надовго заціпенів, очі його приклеїлися до диби, він бачив і відчував, як нестерпно розтягується його тіло, як рвуться, не витримавши, сухожилля і хрустять розламані суглоби.

– Ну?! – врешті скрикнув, втративши терпець, молодший.

Відповідь навіть не почули, швидше вгадали за порухами його вуст.

16

Залишившись після старшинської ради наодинці з Виговським, Немирич врешті зважився сказати гетьманові те, що муляло йому від пам'ятної розмови з Мартином Пушкарем, муляло, нило й кололо, як муляє ногу осоружний цвях, що виліз нахабно з підшви:

– Гетьмане, я, звісно, дякую за повернуті мені маєтності, які відібрали незаконно раніше, але від гадяцького млина відмовляюся. Пушкар мені цвиркнув до лоба, що то я відібрав у нього млина. Через те полковник на мене губу кривить, чернь підбурює і під'юджує, якісь скритні зносини з Січчю тче. І сина Андрія до кумпанії взяв. Гетьмане, не хочу, аби через мене катавасія схожа варилася.

Виговський, не піднімаючи голови, низонув з-під лоба невдоволеним поглядом:

– Млин не належить до полковницької булави. То військовий скарб, він тільки на терені полтавського полку. Розпорядитися ним право має винятково гетьман – більше ніхто.

І Виговський ще раз штрикнув, мов для кріпості, злим і невдоволеним поглядом Немирича.

– Ваша ясновельможносте, Христа ради, заберіть його назад. Не хочу я неприязні дріб'язкової, бо той чоловік усе, що на землях полку, за власність, напевне, особисту сприймає. Інакше млина я сам поверну.

Виговський випростався і якось подивовано зиркнув на Юрія.

– От якраз цього вельми не раджу робити. Якщо кожен кривитиме носа на гетьманський указ чи універсал, а гетьман крутитиметься, як на городі опудало на доброму вітрі, то ніколи у нас не буде ладу. А для невдоволення завше вишукається притичина – аби озеро, а жаба знайдеться кумкати.

Немирич не пам'ятав, щоби щось будь-коли у когось випрошував, а зараз просився цілком благальним тоном, дивним для себе, незвичним.

– Благаю, ваша ясновельможносте... Той чортів млин став впоперек горла – почуваюся, наче я справді щось вкрав і мене цапнули тут же за руку. Невже доведеться зараз мені порушити гетьманський указ?

– Не додумайтеся, – притис слово Виговський. – Не зважу на ваші заслуги та особисті стосунки. То буде замах на гетьманське право, а ще – особиста образа.

– Куди не кинь, та все наверх діркою...

– Краще разом помізькуймо, як тут вчинити.

Судили-рядили довго, Виговський відверто сказав, що з Пушкарем має чинити він строго, але справедливо: не може він перед цим полковником якось заповігати чи боятися його.

– Не склалося в мене з Пушкарем з перших днів по смерті світлої пам'яті Богдана Хмельницького, – знизав плечима Іван Остапович. – В Чигирин, на першу гетьманську елекцію просили, особливі листи писали. Не зволив... Натомість відправив назад листодайця з лайливими і ущипливими словесами. Мовляв, я недостойний гетьманського уряду, а він знає напевне куди ліпших, більш заслужених у Війську Запорізькому.

– Може, полковник такий йоржистий та гоноровий, що гетьман покійний його ім'я теж називав у числі претендентів на булаву? – і собі дошукувався Немирич кореня пушкарівської злоби.

– Хто зна, хто зна-а... – задумливо розтягував слово Виговський. – Душа в мене спокійна: я кількаразово писав до нього лагідні і ласкаві листи, вибачав йому перший переступ та застерігав, яка погибельна чварна незгода...

Виговський помовчав хвилину якось, а тоді, не криючись власної кривди, додав:

– І в Переяслав, на гетьманську елекцію не зволив Пушкар прибути... Московський посланник, ближній околичний і оружейничий, ржевський намісник Богдан Хитрово все допитувався, чого то отак Пушкар вчинив. Вигадувати всячину, хай Бог прощає, тоді довелось. Тим часом наші нишпорки донесли,

що Пушкар подався до запорожців, просячи війська на оборону ... від мене. І, здається, запоріжці вірити йому починають. Зрештою, не вам розказувати, наскільки Пушкар псує наші стосунки з військом низовим запорізьким.

Немиричу справді не потребувалося якихось доказів, бо ще першого листа в Січ готував він особисто від імені Виговського:

«Пане отамане кошовий війська низового Запорозького з усім старшим і меншим товариством, до нас вельми зичливі панове й брати!

Оце нині обійняла нас велика скорбота й печаль, адже невблаганна смерть відняла від нас і від вас, усього війська Запорозького, любого й доброго вождя й гетьмана нашого Богдана Хмельницького і постановила віддати його від нас до земних надр. Це було вчинено в минулому серпні після Великої Пречистої, коли згідно його передсмертного бажання ми перенесли його з Чигрина в Суботів і поховали в кам'яній церкві, поставленій на його, небіжчика, кошти.

Але ми загаялися звідомити про ту небіжчикову кончину вас, наших братів, і це сталося від того, що зараз-таки після похорону небіжчика генеральна старшина й полковники, як і вся чернь Запорозького війська, що була тут, на похоронах небіжчика, старалися постановити над собою нового гетьмана. Це вибрання через їхні незгоди й неузгоди протяглося аж кілька тижнів.

Нині ж, за Божим благословенням і своїм позгодним та єдинодушним словом, вони, панове старшина і чернь Запорозького війська, вибрали й постановили собі за вождя й гетьмана мене, Виговського, вручивши вже мені й клейноди військові, які належать до гетьманського уряду, їх я, над

моє хотіння, хоч і прийняв до своїх рук, однак без волі і згоди вас, наших братів, усього війська низового Запорозького, зовсім затверджуватися на тому гетьманському уряді не хочу, оскільки ви, військо низове Запорозьке, складаєте корінь і утвердження честі та вікопомної слави іншим городовим україно-малоросійським військам, правдешньої братії своєї; отак хай і влада ваша верховодить і має силу у вибранні й постановленні собі гетьмана. Вільно вам, братам нашим, мене від того уряду відмінити, а поставити й затвердити за своїм бажанням на ту достоїнність іншого...»

Небавом прибігли з низового війська листодайці, і Немирич з Виговським кілька разів перечитували уважно відповідь запорожців: вона таки була зваженою, з нелукавими, на їх розсуд, застереженнями:

«Ясновельможний малоросійський обох берегів Дніпра і всього війська Запорозького новопостановлений гетьмане Виговський, до нас вельми милостивий пане-брате і ласкавий добродійнику!

Ми відібрали у вашому панському до нас, низового Запорозького війська, листі, посланому через нарочних посланців, два звідомлення: сумне й радісне. Перше наповнило щерть наші серця печаллю й обтяжило, адже через невідворотну смерть за декретом вишнього Бога, що володіє людським життям, позбулися ми свого гетьмана, доброго вождя і старатливого оборонця від ворогів вітчизни нашої пана Богдана Хмельницького, якому, після численних тутешніх подвигів та трудів, хай подасть Господь Бог на лоні Авраамовому, в райських поселеннях вічне заспокоєння, щиро того зичимо. Однак інше, тобто вибрання на гетьманський уряд вашої панської милості, нас частко-

во звеселило і зменшило теперішню печаль, бо осиротіла вітчизна наша, одержавши собі нового господаря – вас, може бути під вашим проводом певна своєї оборони від ворожих відступів і обмов.

Тільки ж те вибрання і постановлення ваше не повинно було зачинатися й вершитися без волі й ради нашої, всього низового Запорозького війська, а лише через панів генеральну старшину, полковників і все городове українське військо, оскільки небіжчик Богдан Хмельницький прийняв начало свого гетьманства не в Чигрині, але в нашому Січовому коші, і не від городового, але від нас, низового війська Запорозького; і при нашій погодженості, а найбільше при всесильній божій помочі, щасливо переміг у перше літо своєї війни ворога. Але оскільки це вже сталося, то й ми для загального добра нашої малоросійської вітчизни того постановлення порушувати і знімати не хочемо, кладучи те на премудрий божий нагляд, як кажуть ото в приказці: «Голос людський голос побиває божий», – і приєднуємося до голосу й волі людських, братів наших малоросійських, які вибрали й постановили на ту гетьманську достойність вашу милість пана. Тим більше, що ми прочитали в листі вашім панським, який написали оце до нас, таку обітницю й забезпечення, що, лишаючися на тому гетьманському уряді, йтимеш шляхом свого попередника, славної пам'яті Богдана Хмельницького...»

Судили-рядили Виговський з Немиричем, що вчинити з тим гадяцьким млином та полтавським полковником, і все ніяк не бачили потрібного путівця: так буває, коли заблукалі у лісі все ходять по колу, і сонце їм видається не з того небесного боку.

– Ваша ясновельможносте, я прошуся і наполягаю: віддам Пушкареві або млина, або гроші.

– Про гроші – мова тепліша, – протягнув долонею по своєму обличчю Виговський зовсім так, мовби вмивався. – Я навіть знаю, хто передасть ті кошти.

Немирич мовчки чекав на слово Івана Остаповича, навіть не силівся відгадати його загадку, бо ще зі спудейських часів його знали як на вигадку вельми вдатного.

– Кошти хай передасть Богдан Хитрово, – врешті, натішившись інтригою, відказав Виговський. – Ще й користь загальну матимемо: хай гадає полковник, що з московитами в нас, як вони кажуть, пічки-лавочки.

– А не подумає Пушкар часом, що то від царя йому така халява? – перехилив голову з сумнівом Юрій.

– Не подумає, – твердо мовив Виговський. – За ті дарунки від мене Хитрово зробить і скаже так, як йому буде велено.

...Через тиждень від околичного прибіг довірений посланець. Богдан Хитрово в Лубнах зустрівся з обома Пушкарями, передав їм за млин ті кошти, ще й наказав поводитися сумирно.

Під клятвою Мартин і Андрій Пушкарі обіцяли Хитрово, що будуть надалі сидіти тишком та нишком і гетьманові Виговському не перечитимуть.

17

Юрій Немирич терпляче чекав, доки зосереджений гетьман, лиш мовчки ворущачи губами, дочитає його документ; в очікуванні ж спо-

стерігав за змінами на обличчі Івана Остаповича: воно то на мить проясниться, то знову зненацька хмурніє, як може раптово надвечір'я хмурніти в пізньоосінню пору.

— Маєте рацію, мабуть, — врешті Виговський відклав убік писане Немиричем — і той полегшено видихнув. — Колись же закінчатся ці кляті війни, має ж колись настати щаслива пора спокійної господарки... Але про неї справді вже зараз слід клопотатися. І викладена на папері тут думка вельми вартісна — от тільки чи скоро руки у нас дійдуть...

Гетьман знайомився з документом Немирича про доцільність розвою торговельного шляху з Чорного моря Дніпром, а через верхів'я його — у море Балтійське, у землі корони шведської та до Балтики прилеглі краї. Виговському ця ідея імпонувала ще й тому, що він сам покійному Богданові Хмельницькому готував на підпис грамоту про облегшення та захист купецьких трудів в цьому напрямку, про спрощення просування товарів київського торгового люду:

«Богданъ Хмѣльницкій гетманъ з войскомъ его царского велич. Запорозскимъ. Всѣмъ вобецъ и кождому з-особна, кому о томъ вѣдати належить, меновите п. пувковникомъ, асавуломъ, сотником, атаманомъ и всей старшинѣ и черни Войска Запорозкого и вшелякого стану свѣтцого в местах, местечкахъ преложонымъ людемъ доносимъ до вѣдомости тымъ нашимъ писанемъ, и кому толко показано будетъ: ихъ з волѣ божое упаметавши се шляхта, месчане и вси обивателѣ Старого Быхова цале и вѣрне поддали се под владзу и протекцию нашу и присегу виконали нам, же нѣгды южь нѣкому иншому тоєй фортеци не подадут, але по вѣкъ при Войску Запорозкомъ оную за-

ховати мают. Видечи мы южь их щирую вѣрность, позволили смо купцомъ и мещаномъ киевскимъ-поневажъ порть сотворил се-вгору люб самым ити, люб своих факторовъ посылат(ь) до Быхова и где колвекъ залогѣ нашѣ зстают, а вшелякими легкумѣнами и купецкими речами сухим путем и водою, як хто может. Пилно теды жадаем и приказуемъ, жебы без вшелякого задержаня и гамованя всюди пропущано так самыхъ, яко и факторовъ ихъ, мыт жадныхъ торговых и подачок абы у нихъ не витягано, ведлугъ давныхъ привилеев от королей наданихъ. А хто спротивный был волѣ нашой и дороги тосей имъ зборонял и мыто витягал, таковый кождый за найменшою скаргою срокго от нас караный будетъ, – иначе й не чинечи.

Дан в Чигиринѣ 15 марта 1657
Богданъ Хмѣльницький, рука власна»

– Коли всі до тями дійдуть, коли стихне ця воєнна плега, – Немиричу чомусь сплигло на пам'ять призабуте словечко з його Черняхова, що безпросвітнє дощів'я осіннє іменувало, – тоді знайдуться враз очі зв'язати потужну Високу Порту з таким же кріпким королівством шведським... А хто наперед поміркує, то не хапатиметься за поли згодом так гарячково: мовляв, сип борщу, чоловіче, запрягай кашу, бо хутко на ярмарок...

Ще як вертався Юрій Немирич по завершенню навчання додому з Сорбонни, то в Устилузі над Бугом звернув увагу на ряди шпихлірів для збіжжя, вибудованих на пристані. Кілька великих річкових суден тихо хилиталися на хвилях, вишикувавшись качиним виводком в очікуванні вантаження. Підгойдуючись на трапові, піднімалася на корабель вервечка чоловіків, що несли на плечах замашні пузаті мішки.

– Куди ж те добро лаштуєте, якщо не таємниця? – поспитав Юрій старшого чоловіка, судячи з усього, розпорядника.

– Ге-гей, паничу, такий цікавий, – продавав білі витріщки той старшенький, приземистий і тугий, мов боровик під місячну повню. – Наші шкути, ком'яги і дубси хоч під веслом можуть йти, а хоч під вітрилом: тож не секрет, дорога їм сперш до Вісли, тоді до Гданська, тоді далі в світи... Бо ж окрім збіжжя, веземо юхту, лій та сало, також вовну, прядиво, коноплі та поташ...

А вже наступного дня карета Немирича застрягла у табуні волів, що, знімаючи величезні хмари дорожньої куряви, неспішно чалапали у західньому керункові.

– Куди їх женете? – висунув голову Юрій з вікна карети до запилюженого погонича верхи на коні.

– У Лукові збір, а тоді на Краків, Бжег у Сілезії, Лейпціг...

То вже потім київський підкоморій Немирич дізнається, що до Центральної і Західної Європи з козацьких країв надходило в рік отак тисяч двісті голів худоби. Ще й на чужій заробляли, купляючи в молдаван і перепродуючи десь у Вроцлаві.

Не міг відати Немирич, що його думки чимось переукуються з мізкуванням Виговського мало не десятиліття тому. Ще тільки викупив Богдан Хмельницький Івана Остаповича з полону, ще тільки став той писарем, то прилучився до вироблення угоди між Османською імперією та Запорізькою Січчю. За тою угодою турецький султан купцям тогочасної України дозвіл давав «вільно Чорним морем ходити

на власних судах», мати право спинятися в будь-яких турецьких портах і торгувати будь-де на османських землях. На сто років звільняла угода наших купців від будь-якого мита, а от англійським купцям чи голландським належало платити три відсотки завше – набігало нівроку від товару з кожного корабля.

– Нам слід зрівняти в усіх правах наших купців з кримсько-татарськими, – розвивав писане ним самим Юрій Немирич, перейшовши непомітно для себе на незвичний тон: наче він наполягав, а гетьман все опирався. – Мати право будувати шпихліри та інші комори для наших товарів в турецьких портах та містах, повноважна наша людина збиратиме скарги купців для сатисфакції, ще й торговий люд з інших держав може перед Портою представляти і захищати...

– Та не треба вельми мене переконувати, – знов спохмурів Виговський. – Наміри ці далекоглядні, тільки чи дадуть їх здійснити? Ви ж самі вчора говорили про донесення нашого лікаря Литвина з московського уряду: там потихеньку мізкують, як в порушення переяславських угод збір податей на себе перебрати, а потім ще й мита.

– Московщина ниньки є цивілізаційним хутором, – в запального Немирича, коли сердився, аж волосся на потилиці дибилосся; він щиро поважав Виговського, от тільки злився нерідко на нього за оте вічне прагнення і овець зберегти, і вовків не дражнити, ситими залишивши. – То світу околиця, периферія, а ми ж тепер як: будемо периферією периферій?

– На рожен закортіло? – не стримався тепер вже Виговський і повільно, але з тихою погрозою почав підводитися з-за столу. – Під присягою слово у Переяславі наше було, коли статті складали та обміжковували...

– Ваша ясновельможносте, угоди з московитами того чорнила не варті, якими писані. Чого вартує посилення їх воєвод сюди – всупереч шістнадцятій статті...

– Ми лицарське слово давали, а не слово базіки! – виструнчився на весь свій ріст Виговський – довга худа жердина, чи, швидше, отой стежур, навколо якого в пониззі сіно в стіжок кладуть. – І я вам не папуга, щоб те саме балакати вкотре!

Вперше бачив Немирич такого роздраженого гетьмана: які б там не шугали бурі в ділах та тогочасних подіях, коли життя людське не вартувало ніц, і самого Івана Остаповича при тім числі, йому завше вдавалося втримати спокій, ще й інших охолодити; вельми те стосувалося покійного гетьмана Богдана Хмельницького, бо коли б не крицева витримка писаря, то не одна голова винуватого і безвинного покотилася б; зараз же Виговському вчувся докір у Немиричевих викладах, бо приписують хибу там, де не мав гріха. Він раптово розчервонівся, мов буряковим соком писок натер, а тоді хряпнув за собою дверима так, що аж склянки на столі на підносі подивовано й жалібно дзенькнули.

«За Богдана непереливки тобі б було», – майнуло мимоволі в думці Немирича.

18

ри тижні колодою незрушною, за сусідчиним щиросердним доглядом, відлежала Василина – до всього ще й простуда вчепилася, холодна долівка далася взнаки: вона то в гарячці марила, то знову верталась до тями. Але краще б вже не верталася... У маренні вона бігла якимись чагарниками, обриваючи на собі одержу і боляче, до крові, дряпаючи та обдираючи тіло; гнався за нею диковинний рогатий звір, вовчою шерстю вкритий, з копитами, мов волячими; кожного разу він ось-ось мав наздогнати її, навіть чувся вже відразливий запах гнилих зубів, – і кожного разу вона прокидалася.

А як спам'ятовувалася, то напливав у згадку той вечір з двома припізнілими гостями. І їй зле незмінно ставало, знуджувало негайно, її вивертало всю, інколи видавалося Васишині, що виблювала вже й позаторішнє та що шлунок її можна, цілковито випраний, вішати десь на паркан та сушити.

Ще тижнів зо два, як на ноги зіп'ялася, примарою никала в цьому вицвілому світі, – голова лишень тихо видзвонювала, мов порожній глечик, як по ньому злегка постукати. У порожній тій голові жодна думка не зароджувалася, не виникала, хоч один за одним нечутно збігали дні, в які себе почувала просто рослиною.

Одного вечора у вікно, заледве сірїти стало, знову постукали, тільки не так скрадливо та несміливо, як попереднього разу, а різко й настирно:

– Відчинити! – почула вимогливий голос, який ні з яким іншим сплутати не могла, голос Тьомкіна.

Василина не думала, чи прийде він ще колись зі своїм дружком, від самої гадки про це її знову б знудило, але він прийшов і он вистукує в шибку:

– Не відчиниш – двері вилетять до чортів собачих!

Хтось вже навалився на двері, певне, вони подаються, бо легкий почувся тріск.

І чом їй доля не дарувала такої відваги, як мала її сестра, що пройшла не одне бойовище... Її теж вчила сестра стріляти, але лише по опудалах, Бог милував досі в душу цілитися живу... Василина відчула, що в ній щось зламалося зараз, вона не боялась тепер гріха руку підняти на людину живу, бо не кожному істоту назвати можна людиною, але в домі не водилося зброї, свого мушкета Матвій забрав у дорогу.

Нараз іскоркою жовтою засвітилася думка – у кутку он під лавою сокира лежить. Не вагаючись більше і не роздумуючи, вона схопила сокиру, хоч долоні пекнуло таки топорище, і вислизнула в сіни: перехрестившись, чатувати стала на дверях.

– Відчини, сучко, бо як не відчиниш, то все чоловікові про тебе розкажу...– знову налягли на двері, вони потріскували, та піддаватися не поспішали.

Василина стояла, взявши сокиру незграбно якомсь, обома руками; її трясло, мов пропасниця недавня вернулася знову. Думалося їй, що куди легше в людину стріляти, бо неблизько здебільшого ціль, обриси видно лишень, гірше отак, з сокирою чатувати, щоб нараз голова людська, кров'ю бризнувши навсібіч, розчахнулася, мов гарбуз...

«Не убий» – сказано, – думала Василина, бо кожна душа є тільки Божою власністю, і ніхто на право те посягати не може; та в житті не раз випадає трапунок, що в людських очах заповідь мов на одній полиці, а вчинки людські – на іншій, і «не убий» важко переступити тільки раз, тільки вперше... Але ж тут дещо інше, гадалося їй, не має вона вини за собою...

Знову затріщали двері, видавалося, зовсім зосталося небагато, аби з хряскотом впали вони:

– Відчини, – хрипіло засапано по той бік порога. – Відчиниш сама, то чоловікові ні слова тоді...

Василина стояла наготові у сніях, і сокира в руках її тепер вже пекла, мов не з дерева було топориче, а з розпеченого на багатті заліза; та діватися нікуди, перша кров неминуче впаде тут на неї. І від тої безвиході чомусь на душі навіть стало легше, тепер не про гріх непростимий набігала думка, а про те, що їй справді краще самій відчинити: поцілить точніше тоді нападнику в голову, бо ще невідомо, як двері впадуть.

Рвучко вона потягнула на себе засувку і смикнула двері, а тоді обома руками скинула вверх сокиру; вже на порозі постав однією ногою Тьомкін, – та опустити сокиру їй не вдалося, ненароком зачепилася за вірьовку, на якій звично в сніях вішали одіж.

В одну мить, в долю якусь тої миті, забачивши над собою сокиру, Тьомкін вдарив носком чобота Василицю в коліно – та зойкнула, навіть швидше покотячому пискнула з болю та несподіванки, а він вихопив з її рук сокиру.

Взявши за петельки, штурхонули її щосили в кімнату, аж сторчкака полетіла та вдарилася до неприємності головою, а тоді, ганчіркою рота заклапивши, гвалтували по черзі знов – та цього вона вже не чула...

19

« Чого він на мене витріщився? – все мізкував по останній розмові з Виговським Юрій Немирич. – Хіба він не бачить, що цар Олексій дивиться на землю козацьку, як пес на вівсяні висівки... І чого церемониться гетьман з царем, як наймит з поповою дочкою, тож зовсім не так мав би Чигирин поводитися з московитами: різкіше слід, інакше трапиться, як у тій приказці: варив чорт з москалем пиво, та й солоду зрікся...»

Немирич не мав потреби до гадалки ходити, щоб впевнитися в характері північного сусіди: заледве повернувшись з навчання в Європі, він власним коштом водив українську коругву під Смоленськ на поміч Владиславу IV. Тоді армії Владислава не тільки вдалося зняти облогу Смоленська, а й оточити московитське військо та примусити здатися. Підписаний згодом Поляновський мир підтвердив існуючі до війни кордони, ще й двадцять тисяч рублів цар мусив «відступного» виплатити переможцю.

Попри різницю у віці, як-не-як, сімнадцять літ, Немирич напрочуд швидко зійшовся із Владиславом. Хто зна, можливо, тут важила освіченість польського королевича, а з зими тридцять третього – короля: учень Галілея, Владислав захоплювався живописом

і музикою, знався пристойно на полотнах Пітера Рубенса і Пітера Брейгеля, неабияку поміч від нього мали Томазо Долабелла, Вільгельм Гондіус і ще чималенько художників – Юрій міг з Владиславом інколи годинами сперечатися про брейгелівську «Вавилонську вежу». Портрети королевича малював не один знатний художник, проте найбільш до вподоби йому самому була робота з-під пензля Рубенса. А ще цей художник був Владиславові вельми цікавий як співрозмовник, який в різних бував країнах: писав портрети англійського короля, герцога Букінгемського, іспанського короля Філіппа IV, французьких королів Генріха IV і Людовіка XIII, Марії Медічі та інших вельможних та знатних. Подейкували, що Рубенсу доручали також дипломатичні справи, користаючись його доступом до найважливіших королівських дворів, але від того спілкування менш цікавим ніяк не ставало.

То Владислав оповідав Немиричу, як присягав московитський люд йому, тоді королевичу, і як московський цар цілував руку польського короля.

Польний гетьман коронний, русин за походженням, воєвода Київський Станіслав Жолкевський розбиває при Клушино царське військо разом з найманцями і входить в Москву. Серпень якраз стояв, минало літо 1610 року, Смута у розпалі, тож Народний собор приймає рішення – прохати на московський престол польського королевича Владислава: «По благословенію и по совету святейшого Гермогена, патриарха Московского и всея Руси, и митрополитов и прочего духовенства, и по приговору бояр и дворян и дьяков думных, и стольников, и торговых людей, и

стрельцов, и казаков, и пушкарей, и всех чинов служилых людей великого Московского государства, мы бояре постановили послать бить челом к великому государю Сигизмунду – королю Польскому и великому князю Литовскому – и к его сыну королевичу Владиславу Сигизмундовичу и просить, чтобы великий государь Сигизмунд пожаловал на Московское и на все великие государства (княжества) Российского царства сына своего королевича Владислава.

Святейший Гермоген патриарх Московский и весь освященный Собор Бога молят и Владислава на Российское государство хотят с радостью».

27 серпня, просто в шатрах, присягає Владиславу, як новому царю московському, перших десять тисяч тутешніх жителів. Наступного дня присяга звучить в столичному Успенському соборі, у присутності патріарха. Слідом за Москвою присягає Суздаль, Володимир, Юр'єв, Галич, Ростов...

А вже 29 жовтня 1611 року велика кавалькада карет Жолкевського та супроводжуючих його послів земських, служилого рицарства й інших поважних персон з боку Краківського передмістя наближалася до королівського замку. Шестірка коней везла полоненого московського царя Василія, сивого старого вже чоловіка, що час від часу затравлено крутив головою в різні боки та блимав із безпомічною злобою. Попереду царя сиділи два рідні його брати, що їхали мовчки, втягнувши голови в плечі.

Коли вінценосного Василія разом з братами підвели до короля, то всі троє, цар московський з братами, низько вклонилися, тримаючи шапки в тремтячих руках. Тим часом Жолкевський, що був не

тільки вправним воякою, а ще й неабияким оратором, взявся у довгій промові вихваляти свого короля, ратні подвиги його та звитяги, разом із взяттям Смоленська й Москви. Цар Василій, а також брати Дмитро та Іван, в той час мали бити чолом низенько, і тільки як гетьман закінчив промову, їх допустили до поцілунку руки королівської. З покірною приреченістю долі, що масть їм таку нещасливу поклала, з визнанням зверхності дужчого цілували руку; раз так судилося, то тепер вони холопи іншого володаря, і нічого тут комизитися. Видовище в багатьох викликало жалість, та далеко не в усіх, бо чулися також голоси помсти за безневинно загиблих.

– Творець кожному народові дав лише йому пригаманне креслення душі, – згадував ті роки Владислав. – Московитам, напевне, даровано душу, що визнає лиш жорстке правління, іншого просто не пошанують...

Збігали роки, вже зо два десятки їх пропливло й промайнуло з часу тої розмови, та Владиславова думка, видавалось Немиричу, не спростована й досі.

І річ не тільки в тому, що високопоставленого Зюзіна можуть привселюдно батогами шмагати біля столу, де вибране товариство п'є і закусює, звичним може вважатись наруга навіть над близькими людьми. Цар Олексій, «Тишайшим» прозваний, якось вельми розсердився на свого тестя: мав необережність той на засіданні Думи щось сказати про особисту військову вправність. Те вельми не сподобалося Олексію Михайловичу.

– З чого це ти, сину блудниці, приписуєш собі таку досвідченість у справі військовій? – несподівано

скипів государ на тестя. – Коли це руку набити встиг у ратному ділі? Питаю тебе: порахуй і назви твої славні подвиги, тоді побалакаємо... Пішов у прах, старий, зі своїми всіма побрехеньками!

І цар Олексій Михайлович з розмаху, аж виляск пішов, вліпив тестеві смачного ляпаса, а тоді схопив його за бороду та поволік, як мішка з картоплею, з палати, де засідали бояри, хряснувши щомоці за тестем дверима.

...І нехай собі сердиться Іван Остапович, хай недоволено гетьман хмурить брови – Немирич стоятиме на своєму. Ликом пастернака не викопаєш, а батогом обуха не переб'єш; коли люд землі сусідської визнає лише силу і тиранію, приниження не коробить душу, а почуття достоїнства зовсім незнане, то треба це достеменно враховувати...

20

Джура Юрія Немирича, що зовсім недавно полишив лаву Києво-Братського колегіуму, щоранку приносив важливі листи та дипломатичні депеші з лицем незрушним та навіть позірно байдужим; цього ж разу легка посмішка блукала обличчям джури, видавалося, він хотів би зігнати її та знову набрати поважного вигляду, одначе хотіння те марне і слухатися посмішка ніяк не збиралася.

Немирич хіба з легким подивом глипнув було на джуру і швидко побіг рядками листа – писаний він був із Запорізької Січі, від кошового Якова Барабаша:

«Милостивий пане, пане і добродію наш, пане гетьмане й. ц. в. запорізький! Обміркувавши негаячись прислане від в. м., і прочитавши листи при всій раді, отаманні і черні, відправляємо негайно післанців в. м., нашвидку посилаємо з ними і своїх до в. м., і як писали в першій листі, так і тепер заявляємо в. м., що не відрікаємося християнства ані бунтів не вчинаємо, а тих (своєвільників) перебравши ув'язнили ми майже половину. Це найбільше з повіту Миргородського – без рушниць, без борошна – одежі ані питай! Ми ж козаки служачі, зимчани, що маємо жінок, дітей і маєтність в городах, ані думаємо про якусь своєволю – аби мали свого народу християнську кров проливати. А тих хто нас бунтував, а ми їх не послухали, ми їх на реєстр напишемо – вони тепер пішли в городи і там сіють розбрат між вами і нами»...

Ага, он чому джура веселими витріщками торгував: блокування каламутної та бунтівної Запорізької Січі, як розпорядився про те Виговський, заборона купцям возити туди товар і харч, здається, притишують трішки свавілля козарлюг козацьких.

Чималенько-бо в останні часи прибилося до Січі люду випадкового, озлобленої голоти, серед якої бунт визрівав та сперш тихо лише шипів і побулькивав, як заквашена бродить бражка; та в будь-який момент та закваска здатна побігти негадано через вінця. А ще якби в тамтешньої старшини менше до булави гетьманської долоні чесалися...

«Ми злого замислу не маємо, – біг прудко очима Немирич, – і на розказ в. панської милості чинимо – що нам звелиш ми то повинні чинити: чи від татар боронитись чи на ляхів іти. Бо милостивий пане гетьмане, як ми

тої гадки не мали щоб на городи йти, так з охотою пішли б ми на неприятеля, а саме на ляхів. Направду, велика б то була усобиця, і хіба безрозсудні могли б задумувати таке, щоб іти на городи – грабувати, шарпати, кров проливати – такі як ми вище описали; але ми волі і наказові в. м., нашого мил. пана. Дай наказ, і будемо чинити! Посли наші розповідять в. м., які тут у нас замисли. Ми ж то подавши до відома в. м. самі віддаємося ласці в. панської милості.

Дано з Запоріжжя, з Коша, з Козулиної ноября в 14 день. Вашої панської милості нижайші підніжки Яков Барабаш отаман кошовий з усіма отаманами і черню яка знаходиться на Запоріжжі.

Пашко Савич і Марко Корсунець судді військові».

Отож, блокування гикнулося, голод буком не виженеш, голодний горобець залізе і в гарнець...

– А наступний лист ще цікавіший, – поклав густо списаний новий аркуш паперу джура, дозволивши собі недозволене досі – будь-що мовити про будь-яку прислану в Чигирин депешу.

Немирич знов біг мовчки рядками, писаними тою самою рукою і тим самим почерком, який він ніколи не сплутає з іншим: вже низку років писарем на Січі був чоловік Виговського, ще відтоді, як Богдан Хмельницький розвідку переклав на Івана Остаповича, а вже йому від Виговського дістався у спадок.

Лист був також від Якова Барабаша. Тільки признався він цареві московському:

«Тепер же маємо певні докази, і з них побачили ми безуміє гетьмана городского війська Ів. Виговського і

Грицька Сахненка, полковника миргородського – що вони з усіма полковниками і старшиною невірні служать богові і тобі, вел. государеві, і всьому війську Зап., ламають присягу, без ради війська Запорізького, та інших царів, королів і князів невірних беруть собі за панів, а тебе за государя і царя щиро мати не хочуть і без указу в. цар. вел. милості з невірними царями і миряться.

Хочуть В. Цар. Милості зрадити і все військо Зап. православне, що В. Ц. М-сті присягло, наміряються в неволю віддати. Щодо цього перейняли ми тепер листи, писані польським письмом до кримського хана і посилаємо з нашими посланцями: Михайлом Івановичем, Іваном Степаненком. Якова Остапенка і Семена Остапенка Галузовського – з тих листів В. Ц. М. краще вирозумієш»...

Ти ба, як вишиває пан кошовий, – Немирич потер долонями скроні, мов від того зголоситься швидше потрібна думка. – Перехопленими листами піддобрюється, тими листами, в яких крамоли марне шукати московським дякам. Ще й дарунки які он приготував цареві Олексію Михайловичу, навіть три верблуди в придачу...

«А ми Яков Федорович Барабаш, кошовий гетьман з військом В. Ц. М. Запорізьким, з усею черню вдруге слізно просимо: як В. Ц. М. під крила і під високу руку прийняв, так і надалі тримай в кріпості своїй, хоронячи від неприятелів милостью своєю. А ми з усією черню бога за тебе просити і вірно служити т. Ц. М. хочемо, згідно з привілеєм В. Ц. М-ва. А над тою старшиною, що стали злочинцями

перед Богом і В. Ц. М., – твоя воля царська: що хочеш то й твори з ними!

Писано з коша, з Запоріжжя...

В. Ц. М. зичливий підданий
Яков Федорович Барабаш рукою своєю».

З обома листами Немирич відразу подався до гетьмана.

– Блудна вівця – вовча вечеря, – нітрохи не здивувався Іван Остапович. – Маємо негайно вирядити в Москву наше посольство. Цар правду почути повинен від нас.

Не барилася депутація з Чигирина, до Москви, до Приказу Посольського мусила шлях шпарко долати.

– Злі роки в нас були, не один добрий господар голотою став та з безвиході в Січ подався, – оповідали в Приказі Посольському думному дякові Алмазу Іванову. – Тож не все правда, що в скаргах государеві із Запоріжжя пишуть, і не все правда, що посольство Барабаша тут балакає.

– Та не бачив ніяких я посольств запорізьких, – не кліпнувши, відказував Алмаз Іванов.

– Зате ми під ворітьми лоб у лоб тут зустрілися, – похитали журно головами чигиринці. – А на трьох дарованих цареві від запоріжців верблюдів, певне, ви не звернули й уваги: ті верблюди, звісно, у підмосковних пущах цілісінькими табунами водяться...

21

Березневе сонце з дитячою заповзятістю вправно карабкалося з кожним днем все вище, долаючи одну невидиму сходинку за іншою, химерно

з досвітка виткані узорі ласівців на вікнах вже до обіду, розморені ще недавно зовсім несмілими променями, на очах спливали, а на полях, вельми на пагорбках, чорніли все більші проталини – земля прокидалася, земля нагадувала про споконвічний обов'язок людини почати клопотатися коло неї...

Не помічав якось того весняного заспіву гурт чоловіків, що поспішав на схід – чергове посольство Пушкаря і Довгаля везло в Москву чергову скаргу:

«Божою милістю вел. государеві і т. д. нижайший холоп і підданий заприсяжений М. Пушкар полковник з усіма сотниками і отаманами городовими і з усією черню полку Полтавського б'є чолом і т. д. Піддані війська Запорізького з кошу запорізького, вся чернь дніпрова однодушно з нашою черню городовою скаржаться на зраду, кривди і великі прикрості від Ів. Виговського і Гр. Лісницького. А тепер полк Полтавський через виборних своїх з різних городів: Ів. Іскру, Михайла Степаненка, Левка Гавриленка сотника зінківського, Савостьяна Подсиленка сотника рашівського, Ів. Педяка сотника балаклійського, Мисана сотника санжарівського, Кондрата Кузьменка, Дороша Іваненка, Івана Гавриленка, Якова Хурсенка, Гната Давиденка з товаришами, б'ють чолом в тих статтях:

Дав Виговський городи на Ворсклі, а саме Новий Санжарів, Біликів Брід, Кобеляки і Кременчук лютрові Юрієві Немиричові – чого ніколи покійний Б. Хм. славної пам'яті не робив без указу в. в-ва, що він сміє робити.

Також і чужоземних людей – ні сербів ні німців ні ляхів він при собі не держав – як цей дуже багато при собі має.

А коли мирився з сусідніми державами, то тільки для спокою, до слушного часу, і ніколи військо Запорозьке при нім таких кривд не мало.

А як тільки наставили гетьманом Ів. Виговського, без ради всієї черні, то цей уже ні одного козака при собі не тримає, тільки все чужоземних людей, а від них по городах нам, війську Зап. і всім посполитим людям у всій Малій Росії почали чинитися кривди незносні, і всякі вільності відібрано. Ці чужоземці як наємники мусять його волю творити, що він їм накаже, а деяким чужоземцям, як от лютрові Немиричові, віддав Ів. Виговський городи козацькі В. Ц. М-ва на вічні часи. Посилає їх городи воювати, людей христіанських стинати; декого розстріляно, а інших козаків війська Зап. в в'язницях великими карами томить; маєтності грабують і забирають усяку худобу.

Тому будь ласкав від тих зрадників, Виговського і Лісницького, нас звільни, і з ними по волі своїй вчини. Бо коли ті два будуть старшими в війську Зап., то вони нас до решта знищать і все майно пограбують, а помалу прикликаючи з чужих країв людей, самі їм піддадуться і в нівець Малу Росію обернуть...»

Під скаргою маячів від імені товариства одинокий підпис писаря Дороша: «тому що інші не вміють писати»...

Сперш не вельми втішно московські дяки взялися за скаргу, набив їм оскому Пушкар з Барабашем, Довгалем та кумпанією схожою, вже не вперше доводилося розбиратися, правильно чи ні вибирали Виговського, але що поробиш, існує неписане правило: ніколи не знеохочувати донощика. Сперш свідчити кличуть протопопа Максима Филімоновича, досі вельми приязного государеві.

– Бунт Пушкаря фальшивий і небезпечний, – несподівано зовсім не підсолодив посольської каші

протопоп. – Бо, чого доброго, підштовхнуть інші полки у польський бік дивитися. Неправда й за вибори: котрий раз вже й так обирають. А щодо маєтностей Немирича, то їх надав ще Богдан Хмельницький. До того ж Немирич був на Переяславській раді, коли підтверджували на гетьманстві Івана Виговського: цей шляхтич в присутності Хитрово просив прийняти його до війська за товариша. А за традицією козацькою предавньою не приймати в такому разі ніяк не годиться...

На той час велике посольство в Москві перебувало від Івана Виговського, чоловік так за сімдесят, на чолі з полковником Лісницьким. Кличуть і Лісницького свідчення серед іншого про Немирича скласти: хто йому дав ті маєтності і коли?

– Ще за світлої пам'яті гетьмана Богдана прийшов Немирич, – те полковникові пам'яталося, мов учора. – Кременчука, Переволочни і Котельні Виговський йому не давав, а от Кобеляки, Білики та Санжарів Немирич називав давніми своїми маєтностями, роду їхньому дарунками королівськими...

Зовсім плутанина трапилася у свідченнях: був чи не був Юрій Немирич на Переяславській раді? Начебто, на початку, його бачили, але потім Виговський вирішив, що правильніше б йому не бути присутнім. А коли дяки показали Лісницькому ще листа, писаного рукою Немирича, то й зовсім не стримався полковник, реготав, не криючись.

«Ю. Немирич, підкоморій Київський, Овруцький і Кременчуцький староста, – отаманам, війтам, сотникам і всім взагалі підданам моїм міст українних: Кобиляк, Кишеньки, Біликів, Переволочної, Санжарова нового ласку мою! До відомості вашої доношу, що за волею ясновель-

можного й.м.п. гетьмана війська зап. від'їжджаю до Чигрина. Та по правді не маю ще з чим пробувати у вас! Тому об'являючи це вам, наказую, аби сьте старшим вашим: отаманам, війтам, сотникам, од мене поставленим, були послушні, ніяких бунтів не чинили, бунтівників ловили і до мене про таких знати давали, того неприятеля мого – Павла Шаповала в маєтності моїй не держали, стацію на мене по правді відбирали, – доки я або намісника пришлю, або сам до вас вернуся. Тим часом в кожнім городі двори мені поставте і яка воля ваша буде – мене на новім споможіть. Хотів вам прислати добрий дарунок, але вже не одержите, аж повернусь, дасть бог незабаром, – старатимусь вам гармати прислати, коли буде добра дорога. А ви мене не забувайте: до Чигрина звірини на свята прислати. По цім вас Богові поручаю.

В Кишеньці 15 грудня 1657».

«Ю. Немирич, так само. Хоча я тепер до Чигрина від'їжджаю, але біг дасть – за короткий час вернутись до вас обіцяю. Тим часом аби сьте без управи не були, і щоб кожен уряд знав свою повинність, а в чужу справу не мішався, бо з того всякий непорядок виходить, – в кожнім городі, де намісника нема, першим урядником єсть отаман городовий, і сотник і всі козаки мають його слухати. Другий уряд – війт, над міщанами. Тобто мусите пильнувати, бо такий порядок по всіх городах наших і в самім Чигрині, столиці війська Запорізького. В усім іншим, біг дасть, – приїхавши добрий порядок уставляю, а тепер вас богові поручаю.

В Кременчуку 20 грудня.»

Московські дяки більше не чіплялися до полковника Лісницького, хіба посміялися над кривдами ве-

ликими Немиричем своїх підлеглих; то вельми цікавий в грошах обмін дарунками: за звірину до свята, що в степовому краї ніц не вартує, привезти гармати, що вартують нівроку... Але як люди достатньо обачні і навчені життям не раз, московські урядовці навіть звірилися з донесеннями Хитрово.

– Ніякою крамолою тут не пахне, – балакали дяки між собою. – Та однаково цей лютер, хай і вихрещений православним, не нашого поля ягідка. І не нашим духом він дише: геть його має гнати Виговський...

22

Вперше в житті розгубився Немирич, не тямлячи, що діяти і чинити: не зрушили справу примирення з місця в козацькому краї ані тривалі перемовини з Пушкарем та іншими своєвільниками, ні гарантування прощення та забуття їх провин попередніх.

Лишався хіба останній шанс.

Має звернутися він до митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Діонісія Балабана, людини поглядів поміркованих, з хребтом твердим, що не гнувся досі від завихрень, сирих протягів та поворотів першого-ліпшого вітру. Надію теплило, що обирався він без відома й участі московських церковних властей, тож від них незалежний, а стверджував свої повноваження в Константинопольського патріарха. Невже й до митрополичого слова оті душі своєвільників Пушкаря залишаться глухонімими?

Митрополит Діонісій, як і попередник його митрополит Сильвестр, твердо стояв на незалежності церкви від московських владик, тієї «першої вольності, яка є усіх вольностей і прав коренем». І обоє вони не раз нагадували, що в «березневих статтях» Богдана Хмельницького не знайти ані рядочка про перепідпорядкування митрополії, єдиною лише згадкою про справи церковні у тих статтях було гарантування на всі часи майнових прав українського духовенства.

– Благословіть, владико, – похилив голову перед сивим митрополитом Немирич. – Мало біди чужинець приносить з різних боків, то ще братовбивства у власному домі нам бракувало... А Пушкар – щиро віруюча людина, як і кожен воїн, що долею ризикує щоденно...

– Я напишу такого листа... Навіть неблагословінням застережу, – владика не довелося довго упрощувати, якийсь жаль, співпереживання в голосі його чулося. – Аби московське духовенство супротиву не чинило – снить і бачить воно, як би Київську митрополію від Константинополя собі перебрати. Якби на кропиву не мороз, весь люд би пожалила...

– Начуваний, ваше високопреосвященство, начуваний, – тільки й похитав головою гість.

Відколи поховали Богдана Хмельницького і Немирич за дорученням Виговського пірнув з головою в каламутні та неспокійні дипломатичні води, Юрію чималенько вісток надходило про вміння московських ієрархів впливати на духівництво в невіддільних землях, чужих державах, а насамперед на ієрархів константинопольських та єрусалимських.

Тамтешньому духівництву тихенько привозили і хутра, і дзвінку монету, чималенька частка того добра розкрадалася по дорозі, але за те, що доходило, ієреї мали якось віддячити. Віддячували здебільшого вістками про нуртування політичне, про стан Османської імперії. Східні патріархи, подружившись з російською розвідкою, залюбки добували потрібне московському Посольському Приказу та воеводам прикордонних міст. Траплялося, єрусалимським патріархам вдавалося розкинути величезну сітку своїх нишпорок і поставляти в Москву прецінні вістки про передислокацію військових частин, ті чи інші наміри Високої Порти.

Довгенько османським зверхникам було цілковито байдуже, чим живуть християнські общини та їх ієрархи. Занепокоїлися хіба, як Богдан Хмельницький козацькою шаблею почав творити державу, а потому на північних рубежах Османської імперії вималювалася доволі потужна православна імперія, підсилена згодом Гетьманщиною. Заворушилися вже турецькі нишпорки того року, як відспівували Богдана Хмельницького у Суботіві в Іллінській церкві: османські власті за звинуваченням у шпигунстві на користь Москви повісили константинопольського патріарха Парфенія III – не зразу навіть дозвіл дали похоронити, і ще довго вітри з того боку, куди направляв добуті вістки патріарх, розгойдували мертве тіло грішного душпастира.

Якось за обідом у гетьмана розчервонілий від випитого і рясно спітнілий Василій Кікін став оповідати про добре серце государя Олексія Михайловича, а ще про увагу його до першоджерел православних,

про те, як посилав богослова, ієромонаха Арсенія Суханова в Константинополь і Єгипет, Палестину і Сирію та ще низку країн. Ієромонах зустрічався там зі східними патріархами, відстоював російські варіанти обрядів. В донесеннях Суханова давався ретельний опис укріплень Єрусалима, опис із дивовижно глибоким знанням фортифікації та балістики, висловлювалися цілком слушні поради на випадок облоги і штурму Єрусалима.

– Я ніколи не забуду слів государя, – почервоніння сходило поступово з обличчя московського посланника, хіба деінде плями лишалися. – «Мое сердце сокрушается о порабощении этих бедных людей, которые находятся во власти врагов веры. Бог ...взыщет меня в день суда, ибо, имея возможность освободить их, я пренебрег этим ... и я принял на себя обязательство, что, если Богу будет угодно, я принесу в жертву свое войско, казну и даже кровь свою для их избавления...»

Як уявив Немирич собі штурм московитами Єрусалима, як вони дряпатимуться на стіни многостражденного міста та що потому від нього залишиться, – то аж холод на плечі впав, наче зостався нараз на морозі в одній білизні.

...Не забарилася відповідь від Мартина Пушкаря, прискакав через день від нього козак і мовчки передав служкам митрополита пакета. Втішного там не було ні владиці Діонісію, ні Юрію Немиричу:

«Вся чернь Війська Запорізького не хоче мати Івана Виговського за гетьмана. Тільки коли відбудеться спільна рада і вся чернь дніпровська одностумною стане з черню городовою всього Війська Запорізького, тоді, за царською

жалувальною грамотою, вільно буде Війську Запорізькому, всій черні пошанувати того ж пана Виговського та прийняти на гетьманство, і я готовий вчинити те ж саме зі всією черню та бути у послушанні.... Що ми бунтівники, того ніхто не доведе, і ми готові у всьому перед царською величністю найти виправдання, тільки хай їде в Москву пан Іван Виговський та Григорій Лісницький. А що ваша пастирська милість погрожує неблагословінням, то накладайте її на когось іншого, хто невірних царів приймає...»

В Немирича потому кілька днів голова аж тріщала, мов затугими обручами перетягнута: чому навіть до слова його високопреосвященства не прислухався Мартин Пушкар, що може тримати так кріпко його в московських обіймах? Де ж та загадка?

Марно совістили й інших старшин, яким московитські посланці підмастити встигли... До Івана Безпалого надіслали листа від імені Григорія Гуляницького, наказного гетьмана Сіверського, Тимофія Носача, генерального обозного, Германа Гапоновича і Федора Лободи, генеральних суддів, Онікія Силича, полковника Чернігівського, Івана Лизогуба, полковника Канівського, Михайла Ханенка, полковника Уманського, Філона Джеджелія, полковника Черкаського, Івана Вертелицького, полковника Кальницького, Івана Богуна, полковника Паволоцького та ще низки знаних старшин:

«...Дивуемся тому не по малу, что ваша милость, уродився съ нами вмѣстѣ волнымъ народомъ и скормився заодно въ Малой Росіи, отчинѣ нашей, а проливаючи черезъ немалой часъ кровь свою за вольность всего войска запорожского, теперь сами добровольне въ неволю

поддається и съ нами, братьею своєю, съ которыми вмѣстѣ хлѣбъ їли есте и противъ всякого непріятеля стояли, войну ведете и на своихъ же кровныхъ ближнихъ наступаєте. Разсудите, есть ли то добре чините? А на милость Божію просимъ и наминаемъ, чтобъ есте опамтовались и до насъ, всего войска запорожского, приступили, чтобъ душевной и тѣлесной непріятель не тѣшился, а мы сумнѣніемъ нашимъ обв'язуемъ и на душу беремъ, обѣщаємъ, что волосъ зъ головы жадному не спадеть, и вѣчно то все, что вы учинили, будетъ забытно, и по панѣ гетману нашемъ тожъ обѣщаємъ, что не толко мститца не будетъ, но и... ласку особливую покажетъ. Да и то вѣдайте, что самъ Богъ вамъ не поможетъ, коли на свою власную кровь наступать захочете...»

Та хоч разом хліб вони їли і проти непріятели різного стояли, не почув цього разу Безпалій побратимів недавніх...

23

*«Діче наш, що є на небесах!
Нехай святиться Ім'я Твоє.
Хай прийде Царство Твоє,
нехай буде воля Твоя
як на небі, так і на землі...»*

А вельми на землі, цій грішній, змученій та скривавленій, – Немирич читав вранішню молитву і збивався раз по разу, починав спочатку, та бракувало від щойно пережитого сил і пам'яті дійти завершальних слів...

В похідному житлові твоєму, Юрію, навіть іконку не встигли повісити, тож молишся просто досвітнього неба, криваво-червоного, немов справді вже не здужає більше приймати земля пролиту в тутешньому краї кров, і від того через вінця вона вихлюпується та фарбує небосхил досвітній...

Великий нелад вплився негадано, немов сухоти у груди, поміж нашого люду, з кожним днем ті сухоти скуліше ятяться. За що нам кара така, Всесвітній Отче?

І коли полуда спаде з очей гетьмана Виговського, який все ще випрошує щось у царя та марне помочі супроти бунтівників виглядає? От і недавно у Москву повезли оберемок гетьманського болю:

«Наказ, що має бути поданий через Прокопа Бережецького й Івана Богуна, моїх посланців до пресвітлого царського лица:

1. Покірно просимо твого цар. в-ва, аби неправдивим байкам Пушкаревих посланців не вірив, бо їх бунтів не інша мета, як тільки щоб під час замішання людей убогих з усіх достатків пограбувати, якнайбільше християнської крові пролляти та неприятелям дорогу в землю твого цар. в-ва показати.

2. А на доказ того, що не для іншої причини піднесли вони бунти, як тільки вищезгаданої, то даємо знати твоєму пресвітлому лицу про замучення покійного Івана Боклевського з жінкою в Жабках, з котрими так нехристиянсько обійшлися, що тіла здорового, рогатинами не пробитого ні на палець! Ще й до найглибшого рову сам-десятого вкинуто і на похорон християнський трупів не видано. Все те з науки Довгалевої – що тепер іще й Солонинку, сотника

лукомського, утопив з багатьма козаками – за те що не був в його волі...»

А Іван Боклевський – то швагерко гетьманський...

Та мала втіха від балачок з посольствами московитів.

«Серед черні велика незгода: одні хвалять Виговського, інші Пушкаря, і не хочуть битися з пушкарівцями. Гетьман сказав мені: “Багато пристають до пушкарєвих замислів, і котрі полковники пішли зо мною, з тими мало людей – інші не хочуть іти, і коли б я не пішов походом – всі б пристали до пушкарєвого замислу», – переказував у Москву її посланник Скуратов.

Чого ж воно так, не вперше питаєш ти, Юрію, закривавленого неба, з якого дива черкаські городи лівого боку Дніпра забажали раптом, аби в них були государєві воєводи, а задніпрянські ж козаки головою лиш крутять, дивуються тому хотінню чужих воєвод: в нас того, мовляв, не буде ніколи...

Тому ж Скуратову гетьман з гиркотою відказує:

«А що ти пишеш, мовляв, хотів би знати, чи всі полковники в любові і згоді зо мною, то я сам тобі даю знати, що вони не мають чого на мене жалувати: я нікому не зробив ні малої кривди, не вбив нікому ні брата, ні родича – як Пушкар, ані не сварив – хіба за проступок військовий – чого ні перед ким стидатися не буду. Можеш, приятелю наш, з того зміркувати їх любов до мене і згоду, що й тепер вони всі однодушно згодилися йти на того своєвільника Пушкаря – тільки я ще чекаю його спам’ятання і стримую чернь і їх самих полковників, пославши листа з намовою. Не

знаю, чи схоче послухати: коли покориться – все йому вибачу – бо я не такий скорий на пролиття крові християнської, як він».

Ти тепер знаєш, Немириче, чого воно так складалося, чого, як привіз Лісницький царську грамоту для Пушкаря, аби він слухався гетьмана і корився йому, чом тоді Мартин Пушкар не зважив на царське слово? Бо ще перед тим, як оповів служебник волинського каштеляна Беншовського, полковник Пушкар таємно дістав від царя жалувальну грамоту на гетьманство – хоч і довелося йому заставити за те московитам власного сина.

Ось де розгадка химерної загадки, від якої кілька днів тріщала твоя голова, Немириче, чому Пушкар зі своєвільниками своїми навіть до слова високопресвященного владики тоді не прислухався...

Тож перед Трійцею мусив Виговський з військом іти на Полтаву, де осіли Пушкар з самовільцями та Барабаш з запорізьцями. Силу гетьман зібрав поважну, те оцінити бунтівному полковнику труда зовсім не стачило: аби не пролити крові християнської, попросив Пушкар з самовільцями у Виговського прощення. І вкотре прощає гетьман, хоч щойно від підступності пушкарівців мало не наклав головою...

Темної ночі, як сторожу довірили полкові Джеджалія, раптово напали на табір бунтівники, лукавий Джеджалій дав нападникам змогу прорватися, аби заарештувати гетьмана – тільки чудом вирятувався Виговський, що якимось шостим чуттям зрозумів небезпеку, бо навіть придрімнути приліг нероздягнутиим...

Але в голоти, яку нещастя зігнало з різних кінців,

пекло і смоложило від однієї гадки про обози гетьманські, де пити і їсти до «не хочу»; взяли ті дейнеки у добрі шори полковника – і не витримав врешті Пушкар. На радість нечувану і крики побідні пушкарівцям вдається вибити військо Виговського із обозів; однак сповна потіхи спізнати не пощастило.

Швидким маневром досвідчений гетьман наводить лад і тіснить дейнеків назад у Полтаву. Але тут запекло і смоложити стало у грудях запорізіців Якова Барабаша: спільно, тішачи себе блаженством в обозах, тіснять вони виговців, табір разом опановують. Далі вже воювати їм нецікаво: коло куф горілчаних взялися побіду відсвяткувати.

Тим часом полки, що в близькому були Полуозері, та татарська кіннота підійшли на підмогу гетьманові. Січа дика, немилосердна та безпросвітньо жорстока, – і ось окривавлену голову полковника Пушкаря несуть на кінчику списа...

Небесний Отче, Отче Всевишній, чого ж воно так: близько двох десятиліть не шкодував Пушкар себе у герці за Україну, і зараз, гадав покійний, за неї стояв; і ти, Немириче, кажеш, що борониш той самий край, де мати родила; то де ж правда, Високий Отче, напоум, Пресвятая Трійця...

Але чи маєш ти право, Немириче, бодай звертатися до Трійці? Чи не ти, як належав до аріан, разом з ними не визнавав догмату Божого триєдинства? Чи не ти це, часом, як домагався посади київського підкоморія в такому далекому вже 1640 році, дозволяв собі зі святого тоді глузувати? Чи не забув, як відповів на закид: хіба можеш ти, антитринітарій, не розуміючи Трійці, хіба можеш клястися нею, складаючи

підкоморську присягу? Чи не має брати тебе сором та каяття запізніле за тодішню прилюдну відповідь:

– Не тільки в трийку, але бы и в чурку, былем свого допял, присегл был...

То, може, як чесним бути, ти й свою вину за кару небесну цій землі пошукаєш? І за Трійцю Святу вину, і за голоту козацьку, що не повинна була б так рясно сіятися на цих плодючих полях, і за виправдані чи не виправдані власні маєтності, і за правобічну чи лівобічну, поділену та подерту душу люду цього...

24

Немирич стомився. Пожбурити б усі клопоти, майнути бодай на тиждень у Черняхів, побродити стежками дитинства, тамтешніми перелісками... І ніяких ловів, ніяких полювань, досить, що полювання безкінечні з хижою втіхою людина на ближнього свого щоднини лаштує; просто, наче колись, брести багряними кучугурами і переметами, з шурхотом розсуваючи неймовірно барвисте листя...

Але то нездійсненні мрії, надворі тисяча шістсот п'ятдесят восьмий рік, саме цього року, а таки заходить на те, може вирішитися його особиста доля і доля краю всього.

Чотирнадцятого вересня Немирич запросив московського посланника Кікіна на розмову. Збиралися в шатрі Юрія: підійшов переяславський полковник Чучар і колишній наказний полковник Сомченко, суддя Герман і черкаський полковник Джулай, інші старшини. Гетьмана не було при розмові, він хоч

нікуди не виїжджав, але набігли інші якраз тоді справи, тож доручив Немиричу перемовини.

– Говорив ти нам гарно про ласку государеву та вірити йому раяв, – без викрутасів дипломатичних звернувся до посланника Юрій. – Та правди й на макове зерня нема в тих словах. Як назвав Барабаш себе гетьманом і став універсали по городах розсилати, бунт учинив і кровопролиття, то не взявся цар його стримувати. Ще й до хитрості вдався: відіслав бунтівника в Київ, мовляв, передати своєвільника хоче військові нашому, насправді ж намірився гетьмана в капкан заманити. А як відбили ми Барабаша, то сам він зізнався на допиті, що везуть його в Київ, аби хитрістю там Виговського ухопити...

Кікін мимоволі якомсь крутнув головою то в один бік, то в інший, і очі його забігали насторожено: посланника таки заскочила звістка, що Барабаш вже в руках української влади. Не міг досі знати Кікін, що гетьманська розвідка на випередження спрацювала, Барабаша відбила на дорозі до Києва, і тепер він не скупиться на свідчення.

Але та посланникова розгубленість відчувалася тільки на мить, крутнувши головою, він, видавалося, струснув її, наче воду струшував, і тепер взявся переконувати старшин:

– Хіба можна брати на віру воровські слова, слухати отаких засудженців? Хіба забули вже, як обмовляли суддю Германа, що він з бунтівниками у змові, що готовий схопити та видати гетьмана – і государ тоді не повірив?

Кікін говорив довго, балакав запально, чесно дивлячись в вічі, він таки був вправним промовцем.

Немирич ні разу не перебив посланника, терпляче вислухав і вичекав весь ораторський водопад, тільки як вичах нарешті Кікін, то ще додав:

– Під вами лід розтає, а під нами мерзне... Лукавите, пане посол, перебіжчики з царських полків доносять, що цар грамоту дав Ромодановському іти воювати гетьмана...

І знов водопад полився, щоправда без гуркоту й грому, зате потік був безконечним – Немирич намірився було перебити, та чомусь передумав. Юрій хотів нагадати, що як розбили Пушкаря з Барабашем, то в їхніх рядах виявили царські частини; попри те, що хрестилися і божилися, мовляв, не було там вояк государевих, насправді в полон втрапили вони разом з військовими московськими барабанами...

Натомість Немирич завершив розмову від імені гетьмана запросинами до Виговського на обід.

Той обід вріжеться багатьом надовго у пам'ять: при шатрових полах гетьманського намету стояв прикований до гармати недавній кошовий Яків Барабаш...

Сперш їли й пили, розмова не зразу ладилася, випили також за здоров'я царя і царевича, а тоді гетьман спитав в Барабаша, скільки ратників московських є в недалекому Білгороді.

– Зібралось йти на українські городи велике військо, – відказав Барабаш голосом байдужим, без страху, як і без піддобрювання, голосом без смаку й відтінку, як вода переварена. – А з ними ще сто тридцять воевод, що мають посісти на городи по всій Гетьманщині...

Кікін, що досі хоч був велеречивим, та стримувався в тонах, тут же, зачувши свідчення недавнього кошового, що став мимоволі московською нишпоркою, врешті зірвався:

– На ссору балакає! Немає там стільки воєвод, що посилаються на городи малоросійські, в Білгороді їх тільки десять!

«Ага, – мугикнув про себе Немирич. – Тільки десятьок... А в березневих статтях Богдана Хмельницького погоджувався лише один, у Києві».

Побрязкували ланцюги, якими прикували Барабаша до гармати, повз недавнього кошового, що другу добу й рисочки в роті не мав, проносили питво та наїдки, що парували й запаморочливо пахли, звучали велеречиві тости, церемонні і здебільшого цілковито нещирі. «Боже, – думав з гіркотою Юрій, дивлячись на прикованого кошового, – які життєві шляхи несповідимі, які тільки негадані повороти лукавої долі...»

Через день в гетьмана зустрілися знов за обідом, Виговський, отримавши нові донесення, тепер зовсім по-іншому вже з посланником розмовляв:

– Мені і всій старшині говорив еси, аби ми розпустили військо і татар додому відправили. Не можу я цього зробити... Ромодановський вже ловить «язиків» наших, ось-ось нападе на військо козацьке, а Шереметьєв не припиняє воювати городи козацькі. Навпаки, чекаю калгу татарського, вони вже по сей бік Дніпра, і хан з Угорщини має прибути. Військо наше також зійшлося: в цих місцях припасів нема, тож затримувати його не випадає. Буду воювати неприятелів своїх, що наробили війську нашому і люду нашому стільки кривд і убийств...

«Довго я дивувався, яке залізне чи кремінне терпіння в тебе, пане гетьмане, – подумав Немирич, – та й те тріснуло. Хоч як за всю розмову хитрий Кікін хотів заволокти і відтягнути справу: намовляв наново листи у Москву писати. Та заробив врешті перед прощанням...»

– Як мені стали відомі всі кривди й насильства, грабежі, нищення і убийства, я порадився зі старшиною, зібрав військо і татар покликав. І піду мстити за свої кривди: буду битися, доки нас усіх стане!

25

ва листи поклав Немирич на стіл гетьманові. Перший був від московського государя, в якому Олексій Михайлович писав, що він цілковито переконався врешті у зрадництві Пушкаря та нелукавстві Виговського, тож посилає для замирення своєвільників князя Ромодановського з військом.

Другий лист був зіжмаканий і потертий: озвався з Московії знову лікар Лук'ян Литвин, його закарлючки таємні, наспіх виписані, то підстрибували у рядку, мов пританцьовували від оковитої, то знову шикувалися чемно рядочком. Писав їхній нишпорка, що цар велів князеві Ромодановському чим швидше схопити Виговського і невідкладно в Москву доставити.

– Сього князя кріпко в нас полюбили... Мав Бог йому дати душу, та дав грушу, – підняв погляд на Немирича гетьман. – Закарбується на століття в пам'яті... Хоч пізно старого kota вчити гопки, та доведеться.

Немирич розумів, що мав на увазі гетьман. Як вступав Ромодановський разом зі своєвільниками у Конотоп, то вийшла назустріч їм з іконами та корогвами процесія. Перехрестившись та помолившись по-християнськи, князь потому пограбував місто цілком по-татарськи. А як дорікнув було хтось із його оточення за кривду людську, то присоромив його Ромодановський:

– Винуватого Бог сам знайде, а військо потішити слід, нагороди за труди удостоїти.

В полум'ї потому Лубни опинилися, запалахкотіли Пирятин, Чорнухи, Горошин, на шматки рвало душу жіноче голосіння ...

– Отже? – не відривав погляду гетьман від обличчя Немирича, мов приклеївся погляд той.

– Війна, – тільки й спромігся Юрій на куце слово, але якесь таке колюче, жостке й коструbate, що ледве з рота протислося.

– Без союзників тяжкуvато буде, – незмигним лишався гетьмана погляд, тільки тепер, видавалося, він дивився крізь Немирича вдалечінь. – Можуть з'їсти, не посоливши.

– А ще маємо пояснити європейським монаршим дворам, чому так склалося, чия тут вина.

– Готуйте.

– Наступного ранку буде.

На ранок у гетьмана було доволі завізно, прибула вся старшина, крім тої, що у неблизькій дорозі.

Немирич читав маніфестацію неспішно, час від часу зиркаючи на товариство, чи не стане хто ворохобитися:

«ВІД ІМЕНІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ДО
ІНОЗЕМНИХ ВОЛОДАРІВ, ЩО ПОЯСНЮЄ
ПРИЧИНИ РОЗРИВУ З МОСКВОЮ

від жовтня 1658 року

До відома ясновельможних, найшляхетніших, найсвітліших, найповажніших, найславетніших, знаменитих, високородних, достойних володарів, царів, електорів, князів, маркізів, республік, графів, баронів, знаті, громадян і т.п., і т.п.

Ми, все військо Запорозьке, заявляємо і свідчимо перед Богом і всім світом цією нашою правдивою і щиро-сердою маніфестацією, що приводом для ведення наших війн з Польщею не була жодна інша причина, не інша мета й намір, як захист святої східної церкви, рівно як і наших прадідних вольностей, любов до яких ми зберегли разом з нашим гетьманом, вічної пам'яті Богданом Хмельницьким, і нашим писарем Іваном Виговським...»

– А до чого тут Польща? – перебив Юрія нетерплячий і спантеличений голос.

– Потерпіть, – заспокоїв гетьман. – Маємо без лукавства сказати усе, передісторію всю, як на сповіді.

«І не з іншої якої причини ми прийняли протекторат великого князя московського, а лише для того, щоб за угодою, укладеною за допомогою зброї і з Божою поміччю відновленою, не раз пролитою кров'ю, ми могли зберегти і примножити наші вольності для нас і наших нащадків...»

Диво дивнеє: Немирич служив то в польській армії, то в шведській, воював то супроти Бранденбурга, то супроти польського короля, але завше на-

озирці тримав, бодай одним оком, події у краї, «де мати родила». Не до шмиги були Юрію всі перипетії з Переяславською радою, з московським протекторатом; цар неминуче, гадав він, пнутиметься загнудати край, що на халяву дістався: дід за дугу, а баба вже й на возі. Зрештою, погляди його не змінилися ні на йоту відтоді, коли ще в Сорбонні писав свою працю про війну з московитами. Тож аби не винували його в упередженні, викладав підозри і кривди в тонах стриманих, обачних, хоч на душі аж шкварчало не раз.

«В тому, що наші підозри небезпідставні, переконує укріплення, недавно споруджене в нашому столичному місті Києві, з розміщеною в ньому залогою з кількох тисяч московитів, щоб нас тримати в неволі, якої колись було задосить і в Польщі. Так заповзято турбуються московити тим, щоб, приєднавши нас до себе, зробити союзниками по рабству».

Немирич не міг тільки вписати в маніфестацію справжні наміри і висловлювання в оточенні Олексія Михайловича, одержані від своїх нишпорок, аби найменша тіль підозри не впала на них.

«Після смерті вічної пам'яті Богдана Хмельницького, гетьмана військ Запорозьких, вони думали, що наша Мала і Біла Русь разом із військом Запорозьким швидко загинуть. Тому й послів наших в Москві затримували довго і з ними поводитися гордовито, і на наші прохання ми отримували холодні відповіді. Незабаром і московське військо на чолі з князем Григорієм Ромодановським, послане на виручку під виглядом допомоги, просунулось аж до

Переяслава і не побажало підкоритись гетьману. Коли пізніше був обраний гетьманом Іван Виговський, який прийняв провід, перебуваючи на посаді головного писаря війська Запорозького, то Ромодановський першим не визнав цей офіційний титул, а за ним те ж саме зробив і великий князь. Потім сім'я розбрату посіялось ще далі, гетьманові закидалось, що він є польським шляхтичем і тому більше відданий полякам, ніж війську Запорозькому...»

А ще Немирич довгенько мізкував, як викласти те, що його не раз то дратувало, то смішило до кольки у боці: козача зрада, зрада присяги цареві і тому подібні словесні витребеньки. Такої вдатності до брехні, скільки світів сколесив, ще не доводилося Юрію зустрічати... Заледве чорнило висохло на березневих статтях Хмельницького, як зрадили московити в час Вільненського перемир'я, днини прожити згодом були не здатні, щоб не збрехати й не зрадити. Істинно кажуть, подумалось мимохить: московському крукові не допоможе і мило... Тож хай довшим стане цей текст, але має він бодай на останніх подіях показати ту справжню зраду, спокійно викласти достовірне.

«Тим часом Пушкар, не повідомляючи гетьмана, майже щоденно потай приймав московських послів і відсилав назад. На сім листів, посланих йому з вимогою з'явитися до гетьмана, надійшла відмова. Нарешті, коли до нього наблизилися послані гетьманом військові загони, що не мали жодних ворожих намірів, він несподівано напав, одних убив, інших розігнав.

Майже в той самий час прибув надзвичайний посол великого князя – Богдан Матвійович Хитрово, генерал

артилерії і московський сенатор. Без погодження з гетьманом він надсилає письмові універсали до всіх полковників, щоб вони прибули в Переяслав на генеральну військову Раду. Переговоривши зі старшиною, він відсилає Григорія Ромодановського до Москви і сповіщає, що за велінням великого князя предстане перед військовою Радою замість гетьмана.

Гетьман розцінив як поганий знак те, що права його посади і влада знехтувані разом із свободами війська Запорозького. Однак він поступився інтересам суспільного блага й прибув на Раду.

Там гетьману повідомили, що Григорій Ромодановський, який стояв на чолі московського війська, протягом двох днів був неподалік Пушкаря і вів перетрактації по нашу поголовну видачу...»

...«Пушкаря на саме свято Пресвятої Трійці, серед ночі, вважаючи, що наше військо, переможене сном і пияцтвом, можна буде легко розбити, напав на нас, під'юджуваний передусім московськими зрадниками і тими, хто знаходився в нашому війську, а їх у нас було предосить. Тому, ввійшовши всередину табору, він зайняв більшу частину ар'єргарду. Проте лише засутеніло, гетьман разом із своїм найманим військом і татарами вчинив опір і розбив повсталих аж до їхнього цілковитого знищення разом з їхнім проводирем. Лише Барабаш з небагатьма врятувався втечею. До загиблих у цій битві варто додати і тих, які були вбиті повсталими в Лубнах і Гадячі. Їх нараховують до п'ятдесяти тисяч чоловік, і це є плід злодіянь московитів...»

То неймовірно...П'ятдесят тисяч українського люду – ось вислід істинної зради, нав'язаного моско-

витами братовбивства; та ж у берестецькій трагічній битві, думалося Немиричу, заледве тисяч тридцять полягло козацтва...

«Коли ж це так відбулося і можна було тепер сподіватися на мир у нашій Русії, раптом через три тижні щезлий Григорій Ромодановський разом із військом великого князя вступає в наші володіння. Про своє прибуття він повідомляє гетьману, що прийшов на допомогу до козаків для умиротворення заворушень. На це той йому відповів, що вже все заспокоїлось, тому хай повертається назад зі своїм військом...

Ромодановський кількох сотників, відданих нам, засудив до шибениці, а двічі повсталому Барабашеві надав титул гетьмана війська Запорозького разом із клейнодами від великого князя; прилуцького полковника, відданого нам, він позбавив цього звання і призначив іншого... Нарешті, він зробив відкрито ворожий крок – спустошив місцевості, прилеглі до нашого міста Веприка, і забрав у полон багатьох місцевих жителів.

Так розкрилася хитрість і підступність тих, які без жодної нашої вини готували для нас спочатку міжусобицю і громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї – рабське ярмо. Для того, щоб знищити його, ми і доводимо нашу невинність і, закликаючи на поміч Бога, розпочинаємо законний захист і змушено шукаємо допомоги сусідів в ім'я своєї свободи. Тому на нас немає вини і не ми є причиною цієї війни, яку тепер розпалили. Ми хотіли бути вірними великому князю, але нас змусили взятися за зброю...»

– За зброю, – шелестіло поміж старшинства, не-

голосно так, як перед вихором і грозою, що насуваються.

Коли всі розійшлися і Виговський наодинці лишився з Немиричем, то видихнув було із облегшенням, мов доброго лантуха з плеча скинув:

— Як не суджено буде землю від чужоземної скверни очистити, то в Криму сховок і захист шукати-му та в Волощині, аби звідти знанова все розпочати. А ви?

26

Була в Юрія Немирича одна пригода, яку він сам не втямив як слід і пояснити не зміг. Він довго стояв, а потім, втомившись, у крісло присів навпроти картини Пітера Брейгеля «Вавилонська вежа», подумки захоплюючись вправністю художника, його вмінням виписати все так, що, видавалося, кожного предмета можна рукою торкнутися, настільки наяву, об'ємно і зримо він був. Над містом, що розкинулося в глибині картини, височіє сім поверхів вже збудованої вежі, будується восьмий. До пристані на річці Євфрат прибувають кораблі, тихо похитується пліт на хвилях.

Ген-ген у височині пропливають хмари, час від часу окутуючи верхівку вежі, вони досить прудко біжать; то вже не картина перед Юрієм, хоч і писана вельми вдатним майстром, то справжнісінькі хмари женуть вітри. Мало того, Немиричу чується дзенькіт знарядь каменотесів, перегук торгового люду на пристані; на мить якусь Юрій від несподіванки заці-

пенів, а тоді крутнув головою, мов щойно з води випірнув.

Він ще раз струснув головою, аби впевнитися, що не спить, та однаково видиво стрімких хмар на свіжому вітрі не зникло, і так само цюкали віддалік каменотеси та чувся безладний перегук голосів на пристані. Юрій невпевнено ступив крок уперед, потім ще кілька кроків зробив – він ішов по розпеченій гарячим південним сонцем землі, і лише жовтуватий порох легенько спурхував з-під його ніг.

Юрію конче заманулося зайти в цю велетенську вежу, де, як оповідали йому легенду ще в Лейдені, можна віч-на-віч зустрітися з минулим або майбутнім – бувалі мандрівники клялися, що таке в тих краях з ними траплялося. Бокуючи від гурту людського, серед якого вирізнялася постать у дорогому, напевне, царському облаченні, він, від гріха подалі, окружним якомсь шляхом добрався безперешкодно до входу.

Поважний стражник з ваговитим мечем при боці та довгим списом, не повівши навіть очима незрушними, світло-сірими, як олов'яні гудзики, пробурмотів скоромовкою завчене і повторюване багато разів:

– Великий цар вавилонський, цар царів світу, не боронить заходити чужоземцям. Не дозволено тільки втручатися в те, що побачать.

Юрій став підніматися, сторожко озираючись, кам'яними, грубо обтесаними східцями вавилонської вежі. В залі найпершій, заледве переступив поріг, спинився нараз спантеличено: немов розтанули стіни і постали перед очима обриси незнайомого міста, чимось схожого з розповідей на Москву.

Площа перед Юрієм вся забита озброєними стрільцями, голодними і дратівливими, як спасівські ґедзі, бо воювати силують, а жалування не дають, нінащо жити. Гомін тривожний понад головами лине: на ґанок палацу вискакує якийсь чоловік і кулаками суче в бік стрілецького натовпу:

– Воровство, измена, всех наказать!

– Хто такий, що за пришелєпа? – зашелєстїло рядами.

– А то синок стрілецького начальника такий мудрий...

Ревнув крєвною помстою натовп, кілька стрільців одним духом вискочили на ґанок і схопили того, що сукав кулаками: його за руки і ноги розгойдували, як мішка картопляного, і кинули на підставлені знизу списи... Тільки кров вусїбіч пирскнула, як проштрикнули тіло списи навилїт, та ще зойк з сотень грудей вирвався, але не був то зойк співчуття чи жалю, а хїба мстивий та ще видивом вельми вдоволений.

Раптом на ґанку з'явився старий чоловік, якого Юрій знав напевне колись, от тільки голову чоловікові вибілили літа та обличчя взяли зморшки, що побїгли по ньому, мов по яблуку спеченому: Боже, тож Артамон Матвєєв...

– Синки, діти мої, – прикладав до грудей він руки, – не слухайте криводушних балачок, не вірте язикові лукавому...

Знову загрозливий гул наростав на площї, сперш віддалений, та поступово брався у силі, аж доки не ввірвався збуренням і хрипкими криками:

– Їсти нічого!

– Подїлися добром!

– Пішов геть, старий пес!

Стрімко вихопилися знову на ґанок кілька стрільців, взяли за руки і ноги старого, та все ж йому повезло: скинули не на списи готові, а просто на землю. Та не довго щастило Матвєєву: сперш копняками вгостили, потім хтось вихопив шаблю і навскіс полоснув, далі його обступили злі і до помсти жадібні, чиї душі за роки безперервних війн зів'яли і вичахли, – рубали навскіс і прямо, з відтяжкою і з усього плеча, з насолодою звиклих до вбивства, з втіхою безсердечною вояки бездумного, якому іншої втіхи не судила жорстока доля.

І згадав тут Юрій чомусь старого кобзаря з Конотопа. Як підходив до міста Ромодановський з військом, то з іконами та коругвами процесія його зустрічати вийшла: як-не-як, християни все-таки йдуть... Та познущалися з люду тутешнього по-бу-сурманськи.

За немилосердно пограбоване і поглумоване місто хтось Ромодановському дорікнув.

– Винуватого бог сам знайде, а за труди воїнам нагорода нележить...

Оповідали, що старий той і сліпий кобзар, як дійшли до нього слова ці, прочитав знану тільки йому молитву і сказав:

– Хай же буде потому – винуватого Бог сам знайде. І кара праведна не обмине.

Думки Немирича перебив шум людей справа попереду, там вовтузилися чомусь, та за спинами нічого не видно. Юрій поспитав стрільця, що поруч стояв, чи він знає, що трапилось.

– Ромодановский... Ведущее его за власы и

браду, зело ругательно терзаху и по лицам бивше...

– Тікав, паскуда, – докинув інший стрілець. – Але наздогнали-таки. Між патріаршим двором і Чудовим монастирем взяли, якраз навпроти Посольського Приказу.

Диво дивнеє: Юрію раптом стало шкода цього чоловіка. Зарозумілий і чванливий у перемовинах, у яких з ним Немиричу випадало мати справу, через губу не сплуне, ось тут, перед простими і темними, мов підмосковні пущі, стрільцями, Ромодановський став зовсім іншим. Він то борюкався, силячись вивратися, то хапливо цілував давно не миті руки стрільців.

– І винуватого кара нехай ніколи не обмине, – повторив Юрій слова кобзаря. – Кріпка в старого була молитва.

Тим часом Ромодановського далі волокли за бороду, попутно копаючи, коли ж підтягли до Разряду, то підняли на списи, як впольовану звірину піднімають, а тоді, опустивши на землю, порубали на частки, немов капусту.

27

ели безпросвітні сніги всі три святочні дні на Різдво 1659-го, без втоми і без перерви витанцювали здичавілі хурделиці, тож заледве встигали від переметів чистити вулиці міста. Немирич тут, в Переяславі, святкував коляду та Різдво, а Виговський, зачувши про наближення московських послів, забрався геть собі звідси, доручивши невчасних гостей Немиричу:

– Очі б мої на них не дивилися... Щось пронюхали нове про наші наміри, чергових нишпорок нечиста сила несе. Займіться ними самі.

– Не надякуватися, ваша ясновельможносте, – понуро підмугикнув лише Немирич, в умі прикидаючи, як цього разу вибріхуватиметься перед ріднею: обіцяв хоч на рокове свято побути в колі сім'ї.

Але мав до кінця свою роль грати Юрій. Московських посланців майора Григорія Булгакова та піддячого Фірса Байбакова він чемно зустрів ще за містом, провів до відведеного їм помешкання.

Наступного дня Юрій для прибульців влаштував святечний обід.

– За здоров'я гетьмана Виговського! – піднімав неприродно високо чарку майор Булгаков, а в самого в очах крига ніяк не скресала.

Не випадало Юрію якомсь пасти задніх у цій кумедії:

– А я за здоров'я його величності царя Олексія Михайловича можу випити лише стоячи!

Чарка за чаркою, душа м'якшала, а обличчя червонішали; гадали гості, до діла важливішого час переходити – чи не міг би дозволити Немирич з полоненими московськими побачитися?

– Та для поважних гостей нічого не шкода! – клав руку на серце Юрій.

Напруга в стосунках в той час наростала з дня в день, арештовували московитів при першій підозрі.

– А ще ми хотіли б побачитися з Абрамом Лопухіним, – вже й зовсім розхоробрилися гості.

«А дідька лисого, – лайнувся Немирич подумки, – цей фрукт забагато бачив і знає». А вголос мовив:

– З дорогою душею, та без дозволу гетьмана ніяк не можу... Ви люди державні, самі розумієте. Хоч про зручності для Лопухіна та всіх полонених потурбуюся, все зроблю, що тільки у силі....

Піддячий Фірс Байбаков так скривився з почутого, аж самому Юрію стало його шкода:

– Почуватимуться ваші тут, як у кума в гостині.

Гостина для полонених, судячи з лиць посланників, не вельми їх тишила, стали вони на своєму наполягати. А Булгаков, натякаючи на невідомі важливі свідчення, став хвалитися листом білоцерківського полковника Івана Кравченка.

«Ага, голуби мої сизокрилі, – подумалося мимохить Немиричу, – тепер до шантажу вдалися...»

– То могли б ті листи мені віддати, – байдуже мовив Юрій у відповідь. – Хоча то не конче.

– Ось тут вони, при мені, – тепер Байбаков стукав себе по грудях, як перед тим Немирич.

Юрій не звернув навіть на те уваги, тільки, вибачившись, вийшов на кілька хвилин.

І знову кружляла чарка, пили за здоров'я люб'язного господаря, про освіченість якого гості давно начувані, за красунь переяславських, за садовину тутешню, аби перезимувала та морозам не піддалася.

А як виходили гості вже, злегка похитуючись, козацька сторожа підскочила і враз заломила руки майорові – старшенький з-поміж сторожі вправно дістав з-за пазухи у Булгакова жмут паперів.

– Ви думаєте, що ото чините? – поспитав отетерілий і вмить протверезілий майор.

– З козацьким людом московит ще не так дозволяв собі поводитися. А тепер ви на нашій землі. І

наступного разу раджу бути слухнянішим, – відрізав, наче пилкою, кожне слово неспішно Юрій, а тоді, враз втративши до гостей інтерес, повернувся й пішов.

Як вернувся Виговський по від'їзді послів, то тільки носом крутнув, мов принохувався, чи не лишилося духу посланників:

– Яюсь би делікатніше з ними, як-не-як... – тільки всього й буркнув гетьман, але більше ніколи не вертався до мови про той аж далеко не дипломатичний демарш.

Власне, не до реверансів було. Вирішено на кінець березня – початок квітня Немиричеві очолити делегацію руську і разом з миргородським полковником Григорієм Лісницьким та сотником Іваном Мазепою їхати у Варшаву до короля. Мають вони передати думки і бажання поміркованого козацтва та попросити військову підмогу супроти Москви.

Вибір на Юрія випав не випадково. Бо ще в грудні попереднього року Іван Виговський звертався до великого канцлера коронного Миколи Пражмовського: «Хочу клопотати... про надання Великої печатки князівської панові руському Юрію Немиричу, підкоморію Київському, аби раніше сейму був упевнений в отриманні цієї посади королівським привілеєм – він тим охочіше відправлятиметься на сейм, адже ми думаємо саме на нього покласти тягар цього святого трактату про мир... Сердечно прошу Вашої Милості постаратися, аби міг отримати перед сеймом цей привілей».

До обов'язків командувача зтяжного війська, яке утримував до того ж у значній мірі власним коштом,

інших клопотів державних, тепер Юрію Немиричу додавався канцлерський клопіт. А посада канцлера була чи не найважливішою в замисленій державі: ніякий королівський указ на території Великого князівства Руського, ніякий гетьманський універсал, привілей чи закон не могли вступити у дію без канцлерового підпису.

– Якщо прирівнювати устрій Князівства Руського, – говорив Іван Виговський Немиричу у тій важливій розмові напередодні клопотання перед королем, – якщо прирівнювати до польсько-литовського державного ладу, то в ваших руках, окрім канцлерства, опиняється ще влада, яка відповідає посаді польного гетьмана...

28

Стрімко на захід мчить загін вершників, дві сотні козацтва, що охороняють старшинську твою депутацію, щоднини шмат дороги долають поважний. Доля судила тобі від імені України очолити цю депутацію – мчить загін крізь зрілу і пишну весну, крізь озера справжнісінькі цвіту латаття, неймовірної жовтизни озера, поміж заметіль пелюсток яблуневих, що спадати вже почали і вітрами підхоплювалися, поміж розливів рік, що кольори перебрали глибинно-небесні ...

Мчить на захід загін, на сейм в Річ Посполиту, де повинні утвердити врешті підписану в Гадячі мучену-перемучену угоду. Здається, твоя задумка повинна здійснитись, Немиричу, немарне-бо стільки літ про-

тирав рукави на ліктях в університетах Голландії й Англії, Італії і Франції. Ця угода, дітище твоє омріяне, має принести землі, де мати тебе родила, нарешті сучасний устрій, схожий до голландського чи швейцарського. А мучена та перемучена через те угода, що творилася вона в суперечках шпарких, хіба десяток разів тільки за минулий тиждень переписувалася і перероблялася, навіть в останню ніч ще додавали правки й уточнення.

6 вересня 1658 року, під Гадячем, гетьман скликає Раду. На майдані поважна старшина, полковники, сотники, всі в святковому одязі та із клейнодами.

Як виніс Виговський на Раду підготовлений в основному Немиричем проект угоди, як став викладати її від польського боку каштелян волинський Казимир Беневський, то вельми ретельно слухало його поважне козацтво, що недовірливим, видавалося, від роду було, навіть те козацтво кивало головами згідливо:

– Ми, обидві сусідки, Польща й Москва, – говорив Беневський, – готові роздерти були колись нероздільне тіло України – щоб забезпечити для себе хоча б половину. Через те гине край ваш, пустіють поля... Ми прийшли просити вас з'єднатися, щоб у купі рятувати батьківщину, в купі славу здобувати... Ви вже покуштували й польського, й московського урядів, покуштували волі й неволі. Колись казали: «Ліхляхи», а тепер певно скажете: «А москаль ще гірший!» ...Що принадило люд український до ярма московського? Віра? Неправда! У вас віра грецька, а у Москви – московська. Москалі так вірять, як їм цар скаже. І держить Москва вас, козаків, тільки поки

нас, поляків, вашою кров'ю звоює. А потім загонять вас аж до Біл-озера, а Україну заселять московськими холопами... То в нас з вами спільна справа, ви – нас, а ми – вас рятуватимемо...

Кивало головами поважне козацтво:

– Добре говорить...

За угодою гадяцькою має творитись нова держава, українська земля, як Велике князівство Руське, на рівних правах входить в неї поряд з князівством Литовським і Річчю Посполитою. Нещаслива Переяславська угода-1654 касується, власне військо, власна законодавча й судова влада, власна валюта – в Києві чи іншому місті твориться власний монетний двір. Польське військо – за межами Великого князівства Руського, а коли вступає на його територію, то під команду гетьмана зразу стає. Сто козаків з кожного полку приймають в шляхетський стан кожного року.

Спільний король затверджує з кандидатів гетьмана пожиттєво, православні віруючі в правах рівні з католиками, в спільний сенат входять також київський митрополит і п'ять православних єпископів.

Не було у Немирича з Беневським суперечок лиш за освіту – Києво-Могилянський колегіум має рівні права з Краківським університетом, ще один університет можна фундувати в будь-якому місті, а шкіль, гімназій та друкарень Князівство Руське ладнає стільки, скільки за потрібне вважає. Все діловодство мовою ведеться українською...

Трішки холод у грудях почувся, як постав ти перед сеймом, мовби двері хто прочинив і протяг весняний ввірвався, коли від імені Великого князівства Руського виголошував:

– Ми народжені у свободі, виховані свободою, і зараз вертаємося до свободи, бо задля неї готові життя віддати разом зі своєю Вітчизною...

Несповідимі дороги людині послав Всевишній, оглядав ти сеймову залу, тут зібралися ті, хто пліч-о-пліч в боях з тобою ішов, але так само поруч з ними сиділи ті, на кого ти шаблю знімав чи дивився в смертельний прищур мушкета; цього разу, видається, тобі одні й другі повірили...

А як почали далі обмізковувати й обговорювати статті Гадяцької комісії, то краще тобі, Немириче, у січі вистояти десь під Смоленськом чи на Бранденбурзьких теренах – немов тупою та ще й іржавою голкою в серце щоразу штрикали. У Велике князівство Руське ввійшли тільки Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства, а землі волинські, подільські та пінського Полісся немов волохами чи турками виявилися заселеними, про козацькі займанщини в воєводствах Мінському, Мстиславському та в Чауському полку навіть заїкнутися не дали.

Чималенько здавалось розмитим і лишень мерехтіло, мов постать ратая напровесні над ріллею свіжою; як вибирається гетьман не військом, а королем з кандидатів – на добро новина чи на зло несусвітне? В рік лише сотня козацтва шляхетське право та привілей набуде – чи не зчиниться часом шарварок і колотнеча?

Багато чого ще муляло, як камінець, що втрапив випадком у чобіт і тепер допікає скулко. Та нехай, не ковтнути зараз, скільки око прагне та рука сягає, і нехай, решта з часом здобудеться, лікоть за ліктем,

вершок за вершком, є початок, бо вже відлунала під гулками стінами сейму королівська клятва урочиста:

«— Я, Ян Казимир, Божою милістю польський король, великий князь литовський, руський, мазовецький, жмудський, волинський, інфлянтський, смоленський, чернігівський, а шведський, готський, вандальський дідичний король, присягаю всемогутньому Господові Богу, єдиному в святій трійці, перед цим святим Ісус Христовим Євангелієм, що приймаю і стверджую нашим і всієї Річі Посполитої іменем Комісію, відправлену під Гадячим шостого вересня 1658 року із Запорозьким військом, у всіх тієї Комісії параграфах та умовах, і обіцяю ту Комісію в усьому достатньо дотримувати та діяти згідно неї, виконувати її й охороняти, нітрохи не зменшувати, але боронити її цілком. Тій Комісії і всім її пунктам, правам, прерогативам, вольностям грецької релігії Великого князівства Руського і загальним вольностям не буде ушкоди від жодних вигадливих людських спритів. Також не порушуватимуть на вічні часи і не шкодитимуть ні в чому їй ні давні, ні свіжі привілеї, ні жодні статuti, ні колишні, ні теперішні сеймові конституції. Взагалі я сам обіцяю під своєю королівською присягою стерегти й тримати її непорушну ні в чому, і зобов'язаний буду, і наслідники мої, польські королі, триматимуть її непорушну ні в чому, обіргатимуть її на вічні часи і присягатимуть на неї. Справедливість при цьому чинитимуть для обивателів Великого князівства Руського без жодних відволік і важень на особи, згідно їхніх прав та звичаїв. А коли, боронь Боже, порушив би в чому ту мою присягу, то руський народ не повинен буде віддавати жодного мені підданства, і взагалі звільняю їх тим самим з послушенства й

належної віри королеві, не потребуючи ні від кого жодного розрішення тієї моєї присяги і не приймаючи його. В цьому мені допоможи, Господи Боже і ця свята Євангелія Господа Ісуса Христа. Амінь».

І звучала присяга його милості ксьондза архієпископа Гнезнінського:

«– Я, Вацлав із Лешна, Божою милістю архієпископ гнезнінський, примас королівства Польського, присягаю Господу Богові всемогутньому і в Тройці святій єдиному іменем своїм і всього духовенства Корони Польської, що Комісію, яка під Гадячим відправлялася 6 дня вересня, року 1658 іменем його королівської величності та всієї Річі Посполитої із Запорозьким військом і цілим народом Великого князівства Руського, у всьому зберігати буду, і наслідники мої, архієпископи, задовольняти її будуть, ні в чому її не порушуючи і не допускаючи порушувати також і самій його королівській величності, заодно і між королівством будь-якої влади людям ані явними, ані таємними маніфестаціями, протестаціями і клятвами не роблячи її недійсною, а їх цією присягою касую та знищую і жодного ні в кого не прийматиму нікому ані сам порушення цієї Комісії. В цьому мені, Господи Боже, допоможи і ця свята Євангелія Господа Ісуса Христа!»

Присяга його милості ксьондза Яна Завіші, єпископа віленського, у такій же силі була, в якій і архієпископа гнезнінського, від імені його і всього духовенства Великого князівства Литовського.

...Один за одним до Євангелія підходили найвищніші мужі Польщі й Литви, і лунко звучало їх за-присяжнення:

«— Ми, Станіслав з Потока Потоцький, воєвода краківський, великий гетьман; Юрій Любомирський, маршалок великий, гетьман коронний; Павло Сапіга, воєвода віленський, гетьман великий Великого князівства Литовського, присягаємо Господу Богу, єдиному в святій Трійці, що Комісію, яка відправлялася під Гадячим дня 6 вересня року, 1658 іменем його королівської величності і всієї Річі Посполитої із Запорозьким військом і цілим народом Великого князівства Руського, в усьому зберігати будемо і її задовольняти маємо, ні в чому її не порушуючи, також порушувати не допускаючи радою нашою і військом; більше того, коли б хто хотів порушувати те, що постановлено, як із ворогом Річі Посполитої учиняти будемо, жодного розрешення ні від кого в цій присязі не вимагаючи і не приймаючи. Також нам, Господи Боже, допоможи і це святе Євангеліє Господа Ісуса Христа!

— Ми, Микола Пражмовський, великий канцлер; Богуслав Налешнон, коронний підканцлер; Криштоф Пац, канцлер великий; Олександр Нарушевич, підканцлер Великого князівства Литовського, присягаємо Господу Богу, у святій Трійці єдиному, що Комісію, яка відправлялася під Гадячим дня 6 вересня, 1658 року іменем його королівської величності та всієї Річі Посполитої із військом Запорозьким і цілим народом Великого князівства Руського, в усьому дотримувати будемо і її задовольняти повинні, жодних листів, привілеїв, заборон, грамот ніяким чином тієї Комісії чи будь-якого пункту її супротивних із канцелярії видавати не будемо; більше того, супротивні ради повинні будемо відкидати, жодним розрешенням ні від кого в цій присязі нашій не вимагаючи і не приймаючи. В цьому нам, Господи Боже, допоможи і це святе Євангеліє Господа Ісуса Христа!»

Його милість пан маршалок посольської ізби присягав такими словами:

«— Я, Ян Гнінський, підкоморій поморський, маршалок ізби посольської, іменем кола посольського і всього стану військового всіх воєводств Корони Польської та Великого князівства Литовського і провінцій, що до них належать, присягаю Господу Богу всемогутньому, єдиному в святій Тройці, що Комісію, яка відправлялася дня 6 вересня, 1658 року під Гадячим іменем його королівської величності та всієї Річі Посполитої із запорозьким гетьманом і цілим народом руським, в усьому дотримувати будемо і наслідники наші задовольняти будуть, ні в чому її не порушуючи і порушувати не допускаючи, на вічні часи жодного розрішення ні від кого в цій присязі моїй не вимагаючи і не приймаючи. В цьому нам, Господи Боже, допоможи і це святе Євангеліє Господа Ісуса Христа!

Оскільки присяги швидко надруковані бути не могли, то їх ми наказали видати, підписавши руками нашими за печаткою коронною.

Діялось у Варшаві, дня 10 червня 1659 року».

...Цей день вкарбується кріпко у пам'ять Немиричу, такий довжелезний та звивистий путівець вів до нього, стільки вибоїн на ньому було, і легко там вивихнути або й зовсім зламати ноги. Навіть знаковішим лишитья те десяте червня, аніж день, коли стане Немирич першим канцлером Великого князівства Руського, бо клопоти нові тоді заїдатимуть ґедзями спасівськими. Другий університет – де розмістити найліпше, яке місто видасться йому найвдатнішим, що там готове вишукається, а що без відкладу ще будувати? А школи, друкарні, шпиталі для зубожілих, покалічених і зраних козаків...

Може, якраз хоч тепер судилося втихомиритися біді на цій стражденній землі, врешті вихолонуть попелища на згарищах, нові села й міста творитимуться, а степовими дорогами клекотітимуть вози не військових обозів, а ярмаркового люду, празниково одягненого?..

29

Злість їдка, і біль пекучий, і незрозумілий острах були в очах Матвія, коли нарешті таки добрався у Чигирин та переступив поріг своєї домівки. Василина, його забачивши, підводилася з-за столу повільно, мов ноша тяжка лежала на плечах у неї, підняти яку коштувало останніх сил.

Багато разів думав і передумав він, як зустрінеться з жінкою. Тьомкін, з яким випадком побачилися на кордоні, встиг з глумливою усмішкою переповісти, як вони з Кішкіним вперше прийшли до Василини, і як вдруге були, коли вона сама охоче відчинила їм двері. Сперш в Матвія рука потягнулась до шаблі тихесенько, щоб з цієї єхидної усмішки дві в один мент сталося, але Тьомкін в таких деталях все переповідав, аж до родимки зліва під грудьми Василини, що стримався-таки через неймовірне зусилля, тільки жовті кола чомусь перед очима пливли.

Він багато думав і передумав, що найперше скаже при зустрічі із дружиною, та нараз все наготовлене і припасене десь пропало, зникло, вивітрилося і звіялося із зачумленої та забамбуреної голови: залишалася тільки кривда, завдана йому незаслужено, під-

ступно й негадано, завдана як безсердечна віддяка за його поневіряння, за його страждання за межею людського терпіння і сил.

– Я знаю усе, – врешті вичавив з себе. – Але вдруге, чи правда, що сама їм відчинила?

Василина було похитнулася, мов не на твердій долівці, а на хисткому човні стояла, якого хвилию вдарило і гойдонуло; збіліло, навіть якимсь синюватим ставало лице, схоже, як під місячним опинилося світлом, та Матвієві вже не було до неї жалю. Біль, що груди зараз різав йому, був хіба рівновеликий тому, як у Таємному Приказі, коли його «на шпиці поставили». Загострені дерев'яні кілочки були вкопані в землю, і він босий мав сперш пройти по них, а потім довго стояти. Майданчик цей слідчі Приказу про себе називали «танцювальним», і то було доволі дотепним жартом, бо Матвій, як і всі перед ним, не міг, звісно, стояти; не тямлячись від пекучого болю, він марне перебирав ногами, витанцювував ногами скривавленими під регіт слідчих його.

Коли ж і далі Матвій віднікувався та продовжував твердити, що він звичайнісінький купець і приїхав, аби видивитися, як заробити, то молодший із слідчих весело і намішкувато підгмикнув:

– Купець – то й купець... Муситимеш тепер подорожувати.

Матвія дужі руки враз посадили на дерев'яного «коня» з гострою спиною, ноги туго прив'язали під кінським «животом», а тоді поганяти стали. Тільки з виляском та висвистом батіг діставався не «коневі»,

а Матвієвій спині; опісля кількох ударів навіть біль починав зникати, натомість чутно було, як щось тепле струменіє й біжить по спині.

Подорож для тих слідчих зізнанням не завершилася, тож надалі до ніг «вершникові» прив'язали гирі, а коли й це не допомогло, то замість гир прив'язали живих собак – і ті від страху відчайдушно кусалися і рвали тіло живе...

Спам'ятався Матвій, як лежав на долівці, одяг весь мокрий, з холоду його трясло. Слідчий, що над ним із відром стояв, голову перехилив кумедно:

– Змерз, видається... Несіть-но трішки погрітися.

В десяткові кроків, недалеко шибениці, горіло невелике багаття, а над ним на дрючкові, на шестові-вертлюгові довгому, із зв'язаними руками й ногами завис якийсь чоловік. Двоє з приказу тримали цей шест з обох кінців, чоловік над багаттям сперш закричав, а далі завив, і це виття з несамовитого болю чимось схоже було на вовче в зимову місячну ніч, хіба чулося більше розпачу, безнадії й благання.

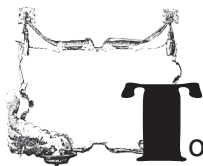
...Матвій довго вдивлявся у жінчине лице, таке любе й ненависне, таке близьке, рідне і водночас огидне тепер таке; що візьмеш з ворога, він йде супроти тебе відкрито здебільшого, він цілить просто тобі у груди, і ти не чекаєш іншого, готовий стати й стаєш на герць; куди тяжче, як ніж у спину встромляє свій, близький та рідний, годі вже ріднішого вишука-ти і знайти...

Матвій довго чекав на Василене слово, врешті здержатися сили забракло.

– Я знаю усе... А вдруге, то правда, що сама відчинила?

– Так... Ні... Так... – Василина видихнула, а вдихнути чомусь не могла, схоже трапилося з нею досі лиш раз у житті, як дитинчам п'ятилітнім бавилася з однолітками і з груші старої головою упала сторч, – до скронь тоді хтось наче жар приклав, а очі наливалися кров'ю; заледве відколихала мати, що з хати вийшла якраз...

Те заїкання Матвій розцінив по-своєму: швидко два кроки вперед ступив і дав їй ляпаса – він стримував руку, як то дитині, шкодуючи, легенького відважать ляща. Так само, повернувшись круто, метнувся у двері; ще задержати трішки їх встиг, аби не грюкнути голосно ними; тож зачинялися двері повільно, підвискували і скрипіли щеням негодованим, скрипіли, як завше буває, коли довго у домі немає господаря...

30

То пекельний, Немириче, для тебе той рік 1659-й... І такий же для всієї людності вздовж кордону із московитом, а для Лохвиці – особливо. Ще з зими, ні сіло ні впало, нагрянуло спершу військо князя Ромодановського й самоназваного гетьмана Безпалого; заледве від тих оговталися, ледве здужали роти многії прийняти та прогодувати, як заявили ще три князі – Симеон Львов, Симеон Пожарський та Федір Куракін, стольник, кожен з військом численним, що запало на дармівщину.

Судилася тобі зустріч з ними, як в Неділю блудного сина, на Три святителя, відправив тебе Виговський під Лохвицю на чолі війська козацького і затяжного.

Після чималенької перерви, опісля Смоленська, то була перша твоя січа з московитом: ще роса стояла, як задзвеніли шабельки, а завершилася ген ополудні, як вже над головами сонечко високо опинилося.

Згадувати мусив ти знову бойовиська супроти Козаччини і Речі Посполитої, супроти Бранденбурга і мосха під смоленськими стінами – не скільки від роду тих літ, мимоволі думалося, а скільки випало пережитку...

Нетямущі були ті прийшли князі, зламав ти чужинське військо, сколотило воно, спуджене, всю власну піхоту, а стрільців своїх подушило.

Не легше було під Конотопом. О п'ятій ранку, помолившись сердечно, почав князь Трубецький по місту з гармат гамселити. Пороховий дим, від якого сльозилися очі, встеляв світанковим туманом землю, під тим прикриттям московити рів до фортеці, рачкуючи, все засипали. Та от притичина: що засиплять за день, то до ранку козацтво з фортеці відновить усе, та й з надлишком.

Сімдесят днів, аж до 29 червня 1659 року, тримався полковник Гуляницький зі своїм козацтвом, якого заледве чотири тисячі там було, супроти чужинця непрошеного: його й лік навіть втрачали. Бо казали одні, що тисяч сімдесят з гаком сюди поживитися прибуло, але й сто п'ятдесят тисяч не раз звучало з вуст доволі обізнаних та статечних. Десять тисяч тільки під фортечними стінами головами мосхи наклали...

З маршу ударило військо Івана Виговського 27 червня на облогу Конотопа, заледве досвіткове небо починало сіріти, – не чекав такого чужинець.

Січа затята була, бо у москвин жах ще не минув і шпари недавні не відійшли, як зазнали розгрому під Шаповалівкою. Від осколків ядра падає кінь під гетьманом, спішно підводять свіжого – і знову у бій.

А коли вже добряче потиснули ворога, гетьман раптово з військом задкує: дивується і обурюється навіть козацтво.

– То наказ! – звучить грізно натомість.

– Тож ятір козацький! – підказують нетерплячим тактичний прийом, не раз у січі випробуваний щасливо.

З гуком і висвистом кидається навздогін Пожарський, оце привалило щастя, тішиться, та ледве втрапили московити на протилежний берег ріки, як вдарив гетьманський резерв разом із татарським загоном.

Далі щось неймовірне для москвин відбувалося: загачена річка розливалася на очах, царська важка кавалерія через силу місить болото, гине під шаблями, один за одним в полон втрапляють князі та вельможі: брати Бутурліни, князь Львов і князь Пожарський; хамська поведінка Пожарського у полоні поставила крапку останню в його житті: свиснула шабля, і покотилася у пилюгу голова, що так пристойності і не навчилася. Ту голову ще в Стамбул повезли, і довго вона, на палю наштрикнута та обліплена мухами, під пекучим сонцем сморід ширила та відлякувала перехожих.

Ти знаєш, Немириче, точніше здогадуєшся, що напишуть газети Європи про перемогу козацьку, про досі найбільший в історії розгром Росії. Не міг тоді лишень знати, як зустрінешся 1 серпня з Виговським:

з-за столу, замість вітання, запитальний погляд підніме Іван Остапович.

— На Москву! — замість вітання відкажеш ти. — Тепер їй остання паша...

31

як наступного разу переступив Матвій поріг домовки власної, якраз смеркало, бо вдень все не наважувався, то вразив насамперед його Василинин погляд. Не було в ньому вже того остраху, переляку впереміж із надією та очікуванням, хіба подив холодний помітив він: то що за мара, мовляв, заявила до неї сюди і що їй потрібно?

Небагато минуло часу від їх гіркої минулої зустрічі, і води у Тясміні теж небагато збігло, та сталось чимало подій. Як вертався Матвій в котрий раз із Москви, то в двох перегонах від Чигирина зустрів Тьомкіна на заїжджій дворі. Сперш вигляд хотів зробити, що не впізнав, легше дивитись було йому на звіра якого чи гадину, але нараз, наче шилом, шпигонула несподівана, дика і неймовірна для нього думка: а якщо напоїти Тьомкіна та розбалакати?

Стільки випити, певне, Матвієві ще не доводилося: і пив, і під стіл виливав, і водою, як змога була, розводив; Тьомкін же, на превеликий подив, жодної чарки не обминув, лилося у нього, мов у діжу розсохлу...

А як розчервонілися вже обоє, наче їм щоки хто снігом шорстким і намерзлим натер, вихопився раптом Тьомкін, як голий із маку, вихопився з тим, що муляло йому і що так зачекався Матвій:

– А сучка твоя по башці сокирою... мені мало не забулдирила, – жалі, які колобродили у душі, врешті вихлюпнулися, на сповідь Тьомкіна занесло. – Не цвірінчав би оце з тобою й не мукав, коли б раптом не випав фарт...

В Матвія аж в грудях нараз запекло, наче ковтнув, з окропу щойно, таку гарячу ще картоплину: який же він бовдур, все допитувався у Василини, чи сама відчинила вдруге чи ні...

Коли врешті таки виповнився питвом бездонний міхур Тьомкіна і він подався з корчми за найближчий ріг, Матвій теж вийшов навзирці. Подив лише в очах Тьомкіна спалахнув та запізнений здогад, бо ніколи страхові ще було взятися, як вдарив його ножом знизу вгору в живіт Матвій і з силою ножа провернув; забулькало там, полилося, а Тьомкін, підгикнувши чомусь, на коліна повільно став осідати і завалюватися потому на лівий бік.

Який же він бовдур, беззахисна, невправна баба навіть сокирою боронилася, а він все себе шкодував, квочучи, як йому тяжко.

Воно й справді таки непереливки велося Матвієві. Як спитали на допиті, чи буде він служити їх Приказові Таємному, то сперш заперечливо лише покрутив з боку в бік головою.

– Я купець, – ледве чутно з вуст прошелестіло.

Витримав тоді і «ходіння по шпичях», і «коня» дерев'яного, тільки як підвели до багаття, коли побачив, як шкіра шкварчить на спині у нещасного, якого на вертлюгові над полум'ям прив'язаного тримали, тільки тоді процідив до слідчого з Таємного Приказу:

– Згода... Згода служити вам.

Він врешті злякався, Матвій повинен був врешті злякатися.

Виряджаючи в першу подорож у Москву, Немирич говорив неголосно і розмірено, як притомлений дяк на клиросі:

– Конче потрібно стати більшим чи меншим служкою в Таємному Приказі, конче здобути у них довіру... Але це «конче» повинно мати межу, а нею є ваше життя. Досвід Василя Верещаки чогось має всіх нас навчити.

Матвій знав про Верещаку. Жодне засідання польського сейму довгий час не проходило без його присутності, а все чуте небавом на папір лягало і ставало відомим Богдану Хмельницькому. В перемозі козацького війська під Пилявою, небагато навіть з найближчого гетьманського оточення знали про те, неабияка заслуга була Василя Верещаки. І під Збаражем вельми знадобляться його донесення, і ще не один, і не два рази...

– Згубила людину втрата пильності, – нагадав Немирич. – Необачно листа гетьману за іконкою заховав... Знайшов, небіжчик, де секретні донесення зберігати: ще б на столі для чужого ока залишив.

Дивовижне життя, якесь подвійне, у Матвія стало. Він тепер постійно бував в дорозі – то в Москву, то з Москви в Чигирин, в гетьманську канцелярію доповідав все побачене й чуте в царській столиці, а там мав викласти найправдоподібніше заготовлене й спечене в канцелярії під неусипним оком Виговського та Немирича... Те життя нагадувало йому перехід по тоненькій жердині над прірвою: навіть подих легкого вітру, видавалося, може рівно-

вагу порушити, а ще жердина час від часу потріскує і зламатися здатна в будь-яку мить; йому багато щодня потребувалося сил, щоб не глянути вниз та в голові щоб з переляку не зашумеляло: там прірва ген-ген унизу, дно не побачити навіть, хіба як камінець який упаде, то за собою інші потягне, і, врешті, обвалом завершиться все, гулом каміння громоподібним.

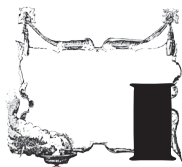
...А як переступив Матвій поріг домівки власної та зустрівся з Василючим поглядом, то хвилю яку чувся слупом безмовним, а тоді на коліна став:

– Прости мене, не все я знав і не те думав...

Василині ж, диво дивнеє, геть байдуже було до цієї людини, що навколішки перед нею опустилася зараз, їй зовсім інше на голову спало: чом так, що колись були досить кріпкі духом тутешні чоловіки, могли за землю свою, сім'ю та родину в найважчі часи постояти; що трапитися могло, аби лицарі із загадкових причин тухтіями розкислими поставали: дух не витримав і надломився від набігів сусідніх без кінця і без краю, чи земля ця благодатна й плодюча ледащами поробила – коли в інших краях для кусня хліба мозолів чималенько потребувалося, то тут істинно приткни голоблю в ріллю, і віз небавом цілісінський виросте; що стряслося із людом?

– Йди з очей, чоловіче, – мовила Василина, сказала тоном байдужим, безстороннім, як кажуть «он за вікном дощ іде» чи щось тому подібне. – А як хочеш, то я з цього дому краще піду...

Матвій мовчки звівся на ноги і, не піднімаючи голови, ступив до дверей – за ними була вже ніч, темна й ворожа, густа і непроникна ...

32

інколи листи і пакунки книг, адресовані Немиричу, за старою пам'яттю йшли у рідний Черняхів, інколи ганялися за ним місяцями курними степовими дорогами, долали ріки, поля і луки, пагорби й видоліни, доки не наздоганяли врешті та влягались покійно йому на стіл. Так було і цього разу, коли джура приніс листа і оберемок книг з Лейдена та Оксфорда – старі друзі надсилали новинки, які інколи по неблизьких дорогах підстаркуватими ставали.

Писав Юрію зараз Юге де Терлон, французький посол при шведському дворі, з яким Немирич заприятелював, ще коли сам служив у шведського короля.

Якось Терлон звернувся до Юрія з доволі непростим проханням:

– Його величність король Людовік XIV доручив мені набрати на службу Франції чотири тисячі козаків... В бібліотеці його величності є книга Боплана «Опис України», отож, перечитавши її, король спинив свій вибір на козацтві, як воїнстві надійному і хоро-брому, вигідному для найму. Але ж в мене у тих краях ані душі впливової – чи, як друг, не допоможете?

– Змилуйтеся, мсьє, – засумнівався Немирич. – Я ж не в Чигирині служу, а в шведського короля...

– Не прибіднюйтеся, – наполягав французький посол. – Ваші зв'язки при гетьманському дворі невідомі хіба тутешній кухарці.

Врешті Терлон вкоськав-таки Немирича, і при черговій поїздці у Чигирин він виклопотав дозвіл та домовився про набір козацтва для Франції з кілько-

ма старшинами. Зараз же Терлон прохав, аби припинити набір – змінилася ситуація, Людовік уклав договір з Англією, і потреба в найманих вояках відкладалася.

«Слава тобі, Господи, – перехрестився втішено Юрій. – Тут і так ледве дишеться, а ще б мусили втратити чотири тисячі шабель, – діватися нікуди, мали б тримати слово».

Як не сутужно з часом, але Юрій щомоці старався не розірвати давніх зв'язків з європейськими освітніми та культурними центрами, а також попри плин років і обставин не розгубити друзів. За давно заведеним порядком і Немиричу, і Виговському надходили, окрім листів, регулярно газети з провідних столиць – тлумача, як правило, не потребувалося, бо й Виговський знав кілька мов, і Юрій майже десятком їх володів ще з часів власних спудейських літ. Як випадала трішки вільніша хвиля, то можна було погортати французькі «Gazette de France» і «L'Espion des cours de princes chretiens», англійські «Le Mercure Anglais» і «The Moderate Intelligencer», німецьку «Frankfurt Post-Zeitung», голландські видання. Уважний читач міг день за днем відслідковувати події, які відбувалися на українських теренах. Немирич особливо ретельно переглядав «Gazette de France», де з номера в номер йшли повідомлення з козацьких земель.

Гірша справа була з книгами, які відслідковувати куди складніше, та ще й між подіями та виходом видання часу чималенько збігало. І все ж, окрім книг Боплана і Шевальє, на полицях в Немирича тіснилися двотомна «Історія громадянських війн останнього

часу» Майоліно Бізаччіоні, «Скіфсько-козацька війна» Йоахіма Пасторія, праці Лінажа де Васьєна, Еразма Франціска, те, що вдавалось зібрати з праць В. Сірі, Г. Пріорате, С. Пудендорфа.

Інколи, читаючи чергову працю про Визвольну війну, Юрій хіба зубами спересердя міг скрегонути: не так, кричати хотілося, не так тут було, подивіться нарешті на нас очима умитими!..

Сперш захопився Юрій було шостим томом «Театру Європи», де поважне місце, хіба вісімдесят сторінок, Визвольній війні в Україні відведено. Хмельницький тут «козацький генерал», «генералісимум», «хоробрий та хитрий», старшини у гетьмана «досвідчені генерал-лейтенанти», хоробрі та мужні. І все ж деінде з рядків аж капає жовта злоба, ніяк не вдається автору приховати ворожість до повсталого козацького люду. То вже потім Юрій списався з друзями, і ті оповіли, що автор тих вісімдесяти сторінок, німецький історик Й. Г. Шледер, брав усе здебільшого з голосу німецьких найманців, яким не раз від козаків діставалося... По Тридцятилітній війні в Німеччині не бракувало люду, що ні до якої праці не здатен був, хіба з мечем міг вправлятися. Вони вербувалися скрізь, де вдавалось, не бракувало їх в польській армії, – тільки під Берестечком супроти козацтва двадцятитисячний корпус ішов.

Як переконати істориків тих, що за шаблі взяли русини не з добра вельми великого, що воля людині може бути дорожча безпечного спокою?

Диво дивнеє, непросто траплялося переконати навіть тих, кого знав особисто і в неупередженості їх не мав спочатку найменшого сумніву.

Хіба років через п'ять після виходу книги «Скіфсько-козацька війна» Йоахима Пасторія судилося Немиричу зустрітися з автором.

– Вас вигнали з своєї землі за щиру віру, заледве прихисток знайшли у нас, у русинів, але люду тутешнього ви так і не зрозуміли, – дорікнув було Юрій знайомому давньому.

Немирич приязно ставився до Пасторія, сілезького німця, такого ж антитриринітарія, як і сам у роки, коли писалася книга. Йоахим Пасторій здобув солідну освіту, але як почалися гоніння на польських теренах на люд цієї реформаторської течії, то заледве спокій знайшовся вченому на волинських обширах. Немирич ще помагав Пасторію влаштуватися вчителем, аби мав він свій шматок хліба.

– Марно картаєте, – відсварювався Йоахим. – Моє діло: знайти його величність факт і описати цілком безсторонньо.

«Ага, – сердився в думці Немирич, – тебе більше хвилює його величність польський король та як запобігти високої ласки... А може, я грішу, може, то просто в Пасторія на денці душі десь залягла образа – як почалася Визвольна війна, то він мусив тікати аж в Данциг і там вже писати свою «Скіфсько-козацьку війну».

От як попорається він із Виговським, як перестануть гавкати врешті гармати на цій землі, то діло тут можна поправити. Русинів-спудеїв у європейських університетах, таких, як він колись був, тепер вже чимало, тож через них можна свіжі вістки з України доправляти у європейські газети. Бо досі землю твою все чужими очима бачили в світі, і нехай ті очі

не завше злі та не завше недоброзичливі, але все ж то не власні.

От як попорається він...

33

передостанній день пилипівського посту, якраз перед Святвечором, коли дітлашня пробувала голоси, чи достатньо дзвінкі вони для колядок, а господині мудрували й копошилися над пісними стравами, до Іллінської церкви у Суботові наближалася жалобна процесія – з далеких московських країв везли мертвого Данила Виговського. Збирався люд біля храму і, хукаючи парою на морозяному повітрі, упівголоса ділився новиною, доки труну, лунко на снігу поскрипуючи, в церкву заносили.

– Замордували чоловіка, геть батогами посічений...

– Очі викололи і, кажуть, сріблом чомусь залили.

– А вуха вивернуті свердлом і теж залиті металом. Пальці перерізані і ноги по жилах розібрані...

Мовчки розступався нажаханий люд, як підійшла, вся в чорному на тлі цнотливо білих снігів, Данилова жінка Олена, донька Богдана Хмельницького – під руки її рідні вели, бо спотикалася часто і перечіплювалася. Заледве поріг храму переступила, рвонулася було вона з несподіваною силою і на коліна впала перед труною.

– *Ой, господарю мій, господарю мій!*

Чого ж бо нас полишаєш, –

здіймалося ввись голосіння жіноче, тоненьке, пронизливе і дзвінке, ще дзвінкіше, видавалося, у

повітрі колючому поміж намерзлих за холоди ново-річні церковних стін.

*– Коли ж мені тебе, мій чоловіченьку, дождать?
Коли мені столи застилать?
Чи мені на Різдво, чи мені на Великдень?
Чи на Святу неділоньку?
А чи мені з Миколи – та й ніколи?*

Голос Олени, навдивовиж рівний, ширяв над при-нишклим людом, і якби не домовина, не присутність незрима вічності, можна було подумати, що жінка просто співає, тільки мелодія тої пісні дещо журна.

*– Відкіль мені тебе виглядять?
Чи з гори, чи з долини, чи з високої могили?
Чи з глибокого яру, чи з далекого краю?
Та не йди ж полем, бо ноги поколеш,
та не йди ж морем, бо утонеш,
А йди попід горою, та бери й мене з собою.
Та будуть, мій чоловіченьку, сади процвітать,
Та будуть зозуленьки кувать,
Будуть мені, нещасниці, жалю завдавать.
А я вийду за ворітечка, та й буду питати:
«Ви зозуленьки сизенькі,
А соловейки малесенькі,
Та ви високо літаєте,
Та далеченько буваєте,
Чи ви не чули, чи не бачили
мого чоловіченька вірненького?
Як бачили, то хваліться,
Як побачите, поклоніться...»*

Легкий шепіт храмом прошелестів, як зайшов Юрій Хмельницький, – розступилися люди, і Юрій тим коридором до сестри підійшов та тихо руку їй на плече поклав. Олена від несподіванки злегка здригнулася і скинула мимоволі братову руку; видавалося, нікого не бачила вона і не чула, не воліла бачити навіть. Бо нікого нема, є тільки він, її Данило, що з далеких доріг вернувся і знову у дорогу лаштується; оту найдовшу, останню дорогу...

Щомоці Олена силилася втримати рівним голос, і те довго вдавалося, та в якусь мить сила облишила її.

– Батьку, що ти накоїв! – вирвався біль і не знав уже спину. – Нащо сиріт по світах через той Переяслав пустив... Нащо сиріт стільки через тебе... І кості твої у сирій землі проклинатимуть...

Олена рвалася з рук рідні, билася головою до крові об домовину. Юрій не здатен був, і навіть не брався заспокоювати сестру, тільки кров із розбитого обличчя рідня витирала. Чомусь на пам'ять напливали слова посланника Речі Посполитої Казимира Бенецького:

– Не тільки скорбота велика, але й навмисне безчестя всьому Війську – прислати замордованого гетьманового зятя, славно і заслужену людину, вашої милості швагра...

Юрій затиснув до скреготу зуби, камінним ставало лице, от тільки очі слухатися перестали: замерехтіло навкруг геть усе, замерехтіло, покосилося і попливло.

Як піднімався далі Немирич східцями Вавилонської вежі, то все більше траплялося йому на шляху дивини всілякої, інколи малозрозумілої. В залі наступній з десяток люду обступив було двох чоловіків, що затято у карти різалися, – аж виляскувало, як по черзі з силою били картою в стіл:

- Дядьків хід!
- Базар.
- Бардадим!
- Великий шолом.
- Бочка!
- Гуляш...

Юрій не розумів, звісно, тих слів, що у картярському світі у вжитку, але кожне з них на уболівальників позначувалося вельми бурхливо. Його більше цікавили самі картярі: один з вкороченими вусами і пасмом волосся, що навскіс спадало на лоба, ті фарбовані вуса нервово пересмикувалися час від часу; другий же картяр мав вуса пишніші, вправлявся здебільшого одною рукою, бо друга чи коротша була, чи всохла.

На столі перед ними замість грошей – лиш купка карточок-папірців з якимись надписами. Юрій гусаком стривоженим витягнув шию і встиг, зазирнувши через плече переднього, прочитати лиш кілька надписів: «Туреччина» – писалося на одному, «Польща» – на іншому, ще на іншому – «Чех».

– А той Немврод справді мав лій в голові, – швидше сам до себе мовив було пишновусий, шелепаючи картами. – Отакенну вежу підняв – благодать одна, вітерець свіженький на спеці пекельній...

– Це той вавилонський цар Немврод, внук Хама, сина праотця нашого Ноя? – перепитали вкорочені вуса. – Кажуть, відважний був і силу мав неабияку, а ще добре підвішеного язика... То він вговорив одноплемінників своїх: нічого, мовляв, благоденство власне Богові приписувати, ліпше доблесті власній, – ідіть за мною, казав, оборону вас від Господа, якщо він знову нашле потоп. Тож збудуємо вежу, аби з небом зрівнятися, і тоді ніякий потоп не страшний...

– Стривайте, стривайте, – легенько постукав пальцями себе по лобі тоді пишновусий, пригадуючи своє. – Тож ми в семінарії дещо проходили. Ще в пам'яті досі лишилося з Богослова Івана, з його Об'явлення:

«І прийшов один із семи Анголів, що мають сім чаш, і говорив зо мною, кажучи: Підійди, я покажу тобі засудження великої розпусниці, що сидить над багатьма водами.

З нею розпусту чинили земні царі, і вином розпусти її впивались мешканці землі.

І в дусі повів він мене на пустиню. І побачив я жінку, що сиділа на червоній звірині, переповненій іменами богозневажними, яка мала сім голів і десять рогів.

А жінка була одягнена в порфіру й кармазин, і приоздоблена золотом і дорогоцінним камінням та перлами. У руці своїй мала вона золоту чашу, повну гидоти та нечести розпусти її.

А на чолі її було написано ім'я, таємниця: Великий Вавилон, мати розпусти й гидоти землі...»

– Іван Богослов напевне читав Геродота, – перебивав коротковусий замислено карти, все вагаючись, якою піти. – Бо вельми детально, зі знанням неабияким подається у Богослова міське багатство:

«І земні купці будуть плакати та голосити за ним, бо ніхто не купує вже їхнього вантажу, вантажу золота, і срібла, і каміння дорогоцінного, і перел, і віссону, і порфіри, і шовку, і кармазину, і всякого дерева запашного, і всякого посуду з слонової кости, і всякого посуду з дорогоцінного дерева, і мідяного, і залізного, і мармурового, і кориці, і шафрану, і пахоців, і мирри, і ливану, і вина, і оливи, і тонкої муки, і пшениці, і товару, і вівців, і коней, і возів, і рабів, і душ людських...»

– Вертаючись до Немврода... Розумний і хитрий то був чоловік, – пишновусий вправно вмів роздавати карти, ті із шелестом розбігалися і ставали в точно призначене місце. – Це треба мати талан: із народу звичайного витворити особливий. Тільки ми, внуки Хама, учив Немврод, порятуємо світ, – і йому вірили, на превеликий подив, та слухняно корилися. Тільки тут, в Вавилоні, правда вселенська, казав, а іншому Вавилонові не бувати... А ще, видається, весь світ обіцявся звільнити від облуди ранішої...

– Теж ідея толкова: ти від мене когось звільнив, я від тебе, і обоє ми визволителі.

Кумедні істоти ті люди, думав Немирич, до картярів дослухаючись. Простолюдина вічно навколо пальця обводять хитрий володар, на війну відправляючи, себто по власний зарібок, – просто так він при тому не відправить ніколи, доки не набалакає всячини пишної. Ти вавілонєць, мовляв, осердя

справжнісіньке світу, маєш інших від неправдивого їх життя визволяти. І простолюдин ковтає те їдло, щіпкою пристойності зверху присипане, бо і йому від грабунку залишиться дрібка. Та найстрашніше попереду, коли сам себе вавилонець упевнить, що він те осердя насправді, і право вчити розуму інших має від роду чи перейшло по спадку: отоді хай забуде спокій сусід, і далекий, і близький, бо не матиме стриму орда вавилонська...

Картяр із вкороченими вусами і пасмом волосся на лобі навскіс раптом гребтися став у папірцях на столі:

– «Русинів» не бачу... Отут вони, під «Польщею», «Румунією» та «Московією» щойно були.

– Програв десь раніше, не помітивши навіть, – всміхались поблажливо пишні вуса. – Бувало таке, може, лишилось на пам'яті, як слов'янський правитель Светослав Сурина літ отак з тисячу тому з дожем венеціанським П'єтром II в шахи на цілі країни грав. Фігуру дож неуважний якомсь прогавив, тож міста Далмації Светославу враз відійшли. Недарма ж відтоді на гербі в хорватів шахова дошка...

Ненароком з рукава пишновусого картяра випав якийсь папірець, і те не вкрилося від суперника:

– От чого в тебе всохла рука – зірвався на ноги обурено він. – Махлював тою рукою, тому й усохла...

– Та з тими русинами завше клопіт, – журно відказував пишновусий, нітрохи не знітившись. – Я мав стати царем, а от мушу, вигнаний з семінарії, схимником бути: дванадцять монастирів відвідати велено.

– І в мене з ними морока... Надумався якомсь

поляк з литвином та русином в одну державу злитися... Через них та війна на пси зійшла, та, що першою світовою мали назвати. І другу теж затулили собою – мій східний похід на папері лише зостався. Мав я ого-го ким стати, натомість лишився художником вуличним, обридливі, зненависливі писки за мідяки ось малюю...

– Не кажи, майн камерад, – переклав люльку в коротшу руку суперник, а справною карти у пальцях вмить розігнав слухняним віялом. – Мені теж масть випала вождем колись стати, та троє оті ще й московитів до спулки взяли – через угоду якусь зірвалося те, що гордо назвати б мали Всесвітньою Шарпаниною...

Юрій не міг зрозуміти, про що балакають ті картярі і чого замість грошей у них папірці, але достеменно він втямив, що ненависний картярам цим затятим договір таки став їм чомусь впоперек дороги – і та дорога могла бути лихою і болісною...

35

На Москву! – замість вітання казав ти тоді Виговському. – Тепер їй остання паша.

– Сірко Іван нам у спину ножем, – мовив неголосно гетьман. – Сірко пішов на їхні улуси. Натомість Трубецький листа он прислав, знаєте, добрий такий і кровопролиття навіть не хоче. Ось йому відписую...

Ти швидко біжиш гетьмановими вивіреними рівенько рядками, такими знайомими. «Добре й самі ви знаєте, що ми нинішній міжусобиці та кровопролиттю між християнами ані найменшеньких не дали

підстав, і не тільки самій їх царській величності, а й вам особисто не раз писали, аби мати добру раду-пораду; так і тепер, бачить Бог, неладу не бажаємо і Бога просимо, якби він серця непримирні до братолюбства навернув, і нехай кров християнська впаде на голову того, хто бажав і бажає її пролити. Згідно з побажанням вашим, із війська нашого людей двох, трьох чи чотирьох для розмови про різні добрі діла пошлемо, тільки неправди б якої їм не вчинили, і сам з вами зйдуся, аби чесні були стосунки. А між тим ви пишете, що під Конотоп приходили не задля війни, а для розмови та усмирення хатньої міжусобиці, то де ваша правда? Хто та коли десь бачив, щоби з такою раттю на розмову збиралися? В Конотопі ніякого своєвілля та міжусобиці не було: навіщо було туди іти? Ви на винищення наше і викорінення люду нашого приходили, Борзну вирубали і людей в полон похапали, про що виправдатися ніяк вам не вдасться. Бо тамтешні люди не тільки підстави ніякої вам не давали, але й ратникам вашим не йшли супроти, а якби оборонялися, то скоро б їх не взяли»...

– Пошлемо своїх посланців у Путивль, але й вони хай присилають до нас у Батурин, – додав на словах до листа Іван Остапович.

– Гетьмане, що з вами? – з подиву не мовив, а хіба зі злості прошипів ти тоді. – Гетьмане, ти ж в зарубі тяжкій був, а не на козацькій гулянці: чи протверезися, чи зі сну дивного врешті прокинесь...

Хіба з обурення чи мо' з чого іншого аж пересохло в тебе у роті: як гетьман не втямить, що пролита під Конотопом і Лохвицею кров не остання, що заздрісне мосхове око завше сюди дивитися буде, а вічно

голодний рот облизуватиметься; шансу ж теперішнього доля не скоро дарує.

– Гетьмане, з ким теревені правити хочеш? Тільки гармати мають тепер балакати...

– Не гарячіться вельми, якби зима ото зараз була, то лід вам до скроні прикласти радив би, – таким же зимним голосом відказав Виговський.

– Гетьмане, не скоро ще такий час нам засвітить, – заледве тамував ти злість, ковтав її і не міг заковтнути. – Цар Олексій Михайлович у жалобному одязі вийшов до московського люду сповістити про його розгром під Конотопом, уряд виводять тихенько вже із Москви, бо наступу нашого остерігаються, а їхні воєначальники самі визнають, що більше такої кінноти, що згинула, ніколи не матимуть... В царя Олексія справжня істерика, ось почитайте, як він балакає із Ромодановським...

Виговський неспішно взяв з твоїх рук і побіг очима по копії перехопленої грамоти; обличчя його незрушним лишалося, хіба інколи ліва брова злегка посіпувалася.

«Врагу креста Христова и новому Ахитофелу, княз Григорью Ромодановскому. Воздаст тебе Господь Бог за твою к нам великому государю прямую сатанинскую службу, яко же Дафану и Авирону и Анании и Самфире. Ане клялися Духу Святому во лжю, а ты Божие повеление и наш государев указ конечно исправил, якоже Июда продал Христа на хлебе, а ты Божие повеление и наш государев указ и нашу милость продал же лжею»...

Виговський на мить приспинився і потер пальцями очі, мовби від того букви чіткішими стануть.

«И ты дело Божие и наше государево потерял, потеряет тебя самово Господь Бог и жена и детки твои узрят такие же слезы, как и те плачут сироты, напрасно побитые. И сам ты треокаянной и безглавной ненавистник рода христанского и наш верной изменник и самово истинново сатаны сын и друг дияволов, впадешь в бездну треисподнюю, из нея же ниhto возвращался»...

– Ви дивитесь лише в один бік, – відклав копію грамоти Виговський і раптом заговорив різко, з притиском: – А роззирніться навкруги...Чи варто нам повністю здатись на польську ласку і вже зараз переступити московську границю? Сподіватися, що надійде польське військо в числі потрібному – та де воно? Ми тішилися Гадячем та сеймом, але маємо за угодою вивести із Волині свої залоги, нам заборонені дипломатичні зносини. А від мене зажадали секретної відмови навіть від того, що вартісного лишилося в угоді. Скасовано конфіскації маєтностей шляхти, що зв'язалася з козаками, – чи з іскри цієї не бубухне чимале полум'я?

Вічні сумніви твої, гетьмане, думав ти, ковтаючи гіркоту. Недарма ж Беневський, лукаво всміхаючись, в очі тобі сказав, що «Виговський не поділяє єретичних видумок Немирича». Які ж то видумки, добрі панове, з усієї сили пнутися, аби ця земля порядки не гірші мала, аніж у Швейцарії чи Голландії, аби люд на цій землі жив не гірше народу тамтешніх країв. А може, справді є крихта істини в тих чутках, що шепу-перешепу бродять поміж старшинами? Мовляв, угода в Гадячі потрібна була Виговському, аби запобігти королівській ласки та потім втекти зі

скарбами і при ньому надбаними, і ще при Хмельницькому. Ні, Немириче, ти не опустишся до рівня цих пліткарів, ти добре відаєш: і при покійному гетьманові, і зараз Виговський належав до тих, кому справді боліло, як видирали добрі сусіди з українського тіла живі шматки, користуючись нашим трудним становищем.

– Сірко Іван нам у спину... підло ножем, – мовив неголосно гетьман. – Сірко за Трубецького наказом пішов на татарські улуси, і хан військо своє тепер забирає для захисту. Нема у нас більше цього союзника...

То обвал, подумалося тобі з холодним спокоєм, з ясністю думки, яка мимоволі, сама по собі, без зусилля найменшого прораховує найближчі події й трапунки; то обвал, схожий на той, що в горах буває, коли з камінця одного починається раптом зрушення снігу: сперш невеличке, так собі, побіг вниз сніжний струмочок, на очах той струмок сніговою рікою стає, а далі вже суне нестримна лавина, грізна суміш каміння й снігів, суне жорстока й безжалісна лава, що змітає все на своєму шляху, падає з гучнішим дедалі гуркотом, який переростає невмолимо в розкотистий і оглушливий грім...

36

Василина цілилася з мушкета в молодого, що рвучко руками махав, офіцера чи якогось там начальника в московському війську, бо хто ж з віддалі толком чин розбере, цілилася ретельно, як вчила її сестра; сперш мушкет приціл мав у голову,

але їй жаско було чомусь так стріляти, тож перевела цівку на груди. Але й в такому разі все не наважувалася вистрілити.

Їй шкода було цього молодика, бо він ще так мало на світі прожив, тому й зла, напевне, багато вчинити просто не встиг. І Василина перевела мушкета на старшенького, який так само, судячи з усього, мав право розпоряджатися, бо до нього час від часу підскакували гінці, він їм щось наказував, і ті притьма, не гаючись, кудись бігли. Оцей чоловік достеменно, думалося Василені, гріхів непростимих надбав куди більше, в такого найперш кулю варто послати; але ж в нього, ймовірно, є діти, може, й маленькі, тож не випадає їх сиротами залишати. Вона все ціпилася і все вагалася, аж доки очі не почали сльозитися, і постать сама московита, і все навколо попливло і замерехтіло.

То мав би бути її перший постріл, якби тільки вона врешті зважилася натиснути на гачок. Коли оклигала трішки потому, що випало їй пережити і вистраждати в останні часи, то кілька днів з голови ніяк не здатна була вигнати думку, яка набридлою осою безперервно кружляла, дзижчала і не давала спокою: що ліпше з собою зробити, аби вкоротити цього ненависного для самої себе життя. А врешті, набравшись відваги, пішла в канцелярію і стала проситися довірити їй ту саму справу, що сестра її колись нею володіла так вправно. Спершу писар, що здебільшого завдання їй з Матвієм раніше давав, волом впирався:

— Та ви в нас нишпорка чи не краща...

— Не тільки світла, що в вікні... Сестра моя, самі знаєте, вельми вправним стрільцем була. А ще

напевне чули, чи в бурсі або академії вчили, про жінку козацького сотника Семена Мотори Варвару. Хай то тридцять літ тому було, за Якова Острянина, коли Жовнин на річці Сулі боронили, але ж було...

– Нам конче жінки-нишпорки зараз потрібні, – твердив своє чоловік.

– Не хочу я більше нишпорки, дайте мушкета, – і собі впиралась вона, аж доки не спало на гадку:

– Он шапка у вас новенька, дорога вельми, напевне... А підкиньте-но вгору її, чи не вцілю...

Писар таким зизом глипнув на гостю, наче вона не лише продірявити, а й зовсім намірилася відібрати його новенький коштовний скарб: мовчки надряпав кілька рядків і тицьнув папір Василіні.

І ось вона тут, біля Шаповалівки, армія Виговського просувається в напрямі Конотопу... Василина цілі своєї таки досягла, вона має мстити тепер, за кривду її не один голову повинен покласти, от тільки... От тільки не може, не здатна, бракує сили зробити той перший постріл.

Бо, гадалося їй, оте тендітне й тоненьке, що стиха вителенькує в кожній людині і зветься її життям, насправді не людині належить, а тому єдиному Господарю, через якого все сталося... І не випадково самогубців не дозволяють на кладовищах ховати, бо самогубець не на своє насправді підняв руку, не на свою власність, він перевищив дозволене і допусти-ме...

– Дитино, тобі погано? – обірвав думки її старий козак, приставлений заряджати мушкета; обірвав на півдорозі думки, що в'язалися осінньою павутиною і кінця їм не видно було.

– Ні, батьку, – сполошено стрепенулася було і, заплющивши очі, смикнула, не цілячись, за гачок мушкета.

Гримнув постріл, вітер відносив дим, а коли розплющила очі, то ще встигла побачити, як той старший начальник, незграбно змахнувши рукою, мов неслухняним веслом, почав повільно хилитися вбік і сповзати з коня.

На другу мішень свою Василина вже не заплющувала очей, тільки якось занадто ретельно і довго мірилася, третього вибрала за найбагатшим одягом, наскільки те розрізнити могла, а ще наступні і запам'ятовуватися перестали...

37

Юрій Немирич з невеликим загonom йшов між Кобижчою і Свидовцем, йшов поміж визрілих пшениць і вусатих ячменів, що відливали густою насиченою жовтизною, – і від того тихого світла навіть обличчя, видавалося, перебирали кольори жнивних полів. От тільки не видно женців на порожньому полі, що серпа зачекалося, з негаданої причини ті, хто завше не шкодував мозолів задля цієї землі, раптом забули свій предковічний обов'язок перед нею, натомість всупереч слову Христовому з неабияким заповзяттям взялися нищити та губити собі подібних – і не було вже їм інтересу до лану, що стиха осипатися починав...

Раптом попереду з'явилася хмара куряви, доволі розмашиста, не схожа зовсім на куряву від сільської

череди. На всяк випадок Немирич, від гріха подалі, звернув на бічну дорогу, що вела крізь нестарий сосняк. Загін рухався такою ж розміреною риссю, хіба більш сторожко вершники роззиралися по боках.

Раптом з виляском пролунало кілька пострілів, висипали з лісу кінні і піші, дзенькнули, схрещуючись, шаблі. Немирич не зразу міг оцінити число нападників, що сипалися й далі, мов з лихого мішка, він відбивався разом зі своїм загоном. Шабля його вправлялася з висвистом, орудувати нею йому було доволі зручно ще й тому, що з обох боків прикривали два козаки, ладні хлопаки, яким, видавалося, за іграшку подібні напади й засідки.

Судячи з усього, міркував тим часом Немирич, нападниками були дейнеки полковника Тимофія Цицюри, що став на московський бік. В одязі обшарпаному, погано озброєні – піші інколи мали хіба вила одні чи дрючки, вони дивували Юрія особливим якимось блиском в очах. «Недарма ж їх дейнеками нарекли, від турецького однойменного слова «кий чи дрючок», – думалося з гіркотою.

А в зблисківі їх очей бачився Немиричу мисливський азарт і жадібність виголоднілого хижака, невтолима спрага легкої дармівщини, бо відібрати готове куди простіше, ніж вижати лан, що вже осипатися почав; недарма ж поміж небосяцького люду утвердилась думка, що дейнеки більше грабують, аніж збираються московському царю допомогти свій же край воювати, хоча московити, ніде правду сховати, таки вправно їх руками жар загібали. Але, диво дивнеє, не було у Немирича зараз ненависті до цих озлоблених та з люті перекошених облич, до цього наброду, що цілив шаблею, списом або й

вилами кожної миті в нього і його побратимів: забгато лихих подій за останні часи траплялося, щоб звичайний народ, що сумирно собі копирсався у власній землиці, до сьогоднішнього стану довести... Як запалахотіла Україна одинадцять літ тому, то полум'я те після Жовтих Вод, Корсуня та Пилявців так і досі ще не згасало; навіть і не одинадцять літ, бо й в тридцятих ще згарищ стачало, і в двадцяті роки люду на цій вогненній землі сьорбонуті чималенько лиха судилося. Тож далеко не кожному, духом некріпкому, вдавалося вистояти на ногах, коли від домівки лиш попіл вітер розвіював і сім'я вся загинула; несло тоді слабкодухого у дейнеки, у зграї, де розбій ставав щоденним життям, і тим життям нещасні ще й хизувалися.

— Цілься он в того, з золотими гудзиками! — долинав до Немирича з-поміж шумовиння бою надтріснутий голос якогось дейнеки, і Юрій не зразу втямив, що то мають саме його на увазі — мідні, дбайливо начищені ним гудзики, що виблискували на сонці, нападники за золоті сприймали.

Ще смикнувся він було вирватися із оточення, та намарне, щільне кільце не пробити...

Невправних, ненавчених супротивників вояки Немирича сікли і кришили, але з сосняку все нові дейнеки з гучним криком вискакували, козакоохоронця поряд з Юрієм куля звалила, і тепер йому відбиватися стало куди клопітніше. А ще через якусь хвилю впав і другий козак, під самим же Юрієм кінь, судорожно захрипівши, почав осідати та на бік завалюватися.

Вихопивши ногу із стремена, Немирич тепер відбивався пішки, дивлячись, як прорубують собі дорогу до нього для помочі інші козаки. Дивне життя, промайнула думка, ти полишив сім'ю, маєтності неабиякі, чи не найбільші у цій країні, яких з надлишком вистачило б навіть правнукам, і подався щось здобувати – для кого? Для ось цього дядька з одутлуватим лицем, наче з перепною, а може, і справді з перепною після вдалих трофеїв з одинокого хутора, після грабунку безпомічного старця чи одинокої жінки, отого дядька, що невміло і кострубато хоче якось шаблюкою, мов коцюбою, марно тебе дістати?

А що поганого, як і для нього?

Що поганого в тому, якщо ця веремія велика заварилася задля всіх, і при тім числі задля тих, кого життя потоптало, душі у мул виквацяло, для кого пограбований шмат сала чи жіноча запаска стали щемким неабияким святом? Хто випере душу таку і на росі та сонці вибілить? Добре щасливим і праведним, тільки від неправедних всі відвертаються...

Але ж не всі подалися в дейнеки, хоч як випадало несолоно, велемудра доля не раз молотила людину, наче снопа, – встояти все ж на ногах їй вдалося. Он Василина з Матвієм, попри молодість, видається, сповна скуштували терпкого смаку життя, та іншу дорогу собі облюбували. Куля сліпа Василину наздогнала вже зовсім наприкінці під Конотопом, коли зримо розгром московитів всім бачився, а менше, ніж через годину, гарматне ядро пошматувало груди Матвію...

– Жупан панський побережи! – знов кричав той самий надтріснутий голос, що блискучі гудзики перед тим уподобав.

Несподівано Юрій відчув, як в спину кольнуло, перш то було мов звична колька, та вже у наступну хвилю біль немилосердно обпік усі груди; ще з тих грудей вихопилося «Ісусе Христе, спаси мене!»; але вже сонце, що безрушно зависло над незжатыми полями, раптом стало чомусь дивовижно швидко збільшуватися у розмірах і за якусь мить розлилося та заповонило усеньке небо: це всеохоплююче сяйво спалахнуло неймовірно стрімко і так само згасло, змінившись на густу й непроникну, чорно-синю темінь.

– Жупан твій, а взувка моя!

– Гроші, дурні, шукайте!

– Під сідлом у його коня золота, певне, пуд!

– Куди, падла, сунешся! Жупан мій і все у кишенях моє!

Застиглий погляд Немирича дивився тепер вже у спокоене небо, а його самого в усі боки шарпали, поспіхом здирали взуття і одяг та з тою самою нетерплячкою нишпорили кишенями; і чим довше нишпорили, тим розчарованішими, а потім і роздратованішими, аж зеленими ставали їхні обличчя.

– Ані шеляга... Скупиндра! – сказав той, з одутловатим лицем, і спересердя вістрям шаблі штрикнув вже голе тіло, бо одяг вмить рознесли.

– Бовдур! – мовив знервовано інший і собі штрикнув шаблею.

– Худоба!

– Бевзь!

Вони підходили по черзі, і кожен штрикав безпомічне тіло, докидаючи і своє лайливе слівце.

Врешті сколотого та зраненого загорнули в мішковину і кинули у болото – збулькувало воно якийсь час потому, доки вирівнялося багно і затихло.

– Чоботи затісні у литці, матір його, – цвиркнув крізь зуби дейнека, що пручався й тужився марно халяви до колін дотягти. – Хрін з ним, вдома надріжу...

А небавом в листі аріанки Катерини Любенецької до її сина Станіслава, приятеля, між іншим, Стефана Немирича, йтиметься: «Козаки знову не дотримали слова, і від їх руки у страшний спосіб загинув бунтівник проти Господа Ісуса, підкоморій, котрому Господь швидкий і справедливий суд вчинив хлопськими руками, що йому ран сімдесят і більше завдали. А як його рубали, кричав: «Господи Ісусе, порятуй мене тепер!», – так розказував той, що сам те чув, бо був з ним, але втік від того погрому. Убивши ж його і обдерши з усього, в drankу просту загорнули і в яму скинули. А сталося те під селом Веприком, і там в могилі лежить. Хоч би хотіли тіло його знайти, то неможливо. Не допомогло йому й те, що русином зробився».

Одні католики писали про загибель Немирича із зажурию щирою, інші не здатні були приховати втіхи. Зате в Москві радість не мали підстав таїти: «Найбільшого злодія і єретика Немирича під Биковим мужики убили»...

38

Немирич піднявся на ще один поверх Вавилонської вежі, і, на його подив, тепер перед ним відкривався краєвид, до щему схожий на знаний з

дитячих літ, – латки полів, що ріллею чорніли серед пасовищ та сінокосів, переліски, які спалахнули немислимими осінніми барвами, такими вже розмаїтими, що не вигадати навмисне, хіба присняться.

Видалинком посувалося велике військо, польське, очевидячки, якщо судити по крилатих гусарах, а он козацькі ряди на чолі з Іваном Виговським, тисячі дві, певне, іде. І ще загін український: Боже, тож його веде рідний брат, Стефан Немирич.

Ще так рано, щойно світало, приморозок посрібнив пожухлу і жовтілу траву та на деревах листя, останнє, що відчайдушно осені не корилося та опадати ніяк не хотіло, – дивним чином Юрію бачилося все, немов на долоні, навіть обличчя він вирізняв.

Російське військо, що заблукало так далеченько чомусь від рідних земель, має зіткнутися з польським і українським... Ще перед боєм боярин Василь Шереметьєв проводив військову раду: він так сперся на стіл обома руками, що той тільки ображено скрипнув:

– Маємо дійти до самісінького Кракова, взяти в полон польського короля. І тоді його, голубчика, в срібних кайданах повезу до його величності государя московського Олексія Михайловича.

Боярин вже бачив в умі, як змусить володаря чужинського кланятися його царю-батюшці, як дозволить милостиво нарешті государеву руку поцілувати.

Шереметьєв підвів очі, і погляд його впав на ікону Христа Спасителя:

– Не вважатиму тебе Богом і Спасителем, – помахом руки вказав на ікону боярин, – якщо не допоможеш мені подужати і в полон узяти короля лясського.

Кивали головами згідливо воєначальники.

Та пошкодував за свої слова боярин, як оточили табір його польські і українські війська, ще й татар надійшло чималенько, – ночі все холодніші, стін на калюжах, лід тоненький зранку стоїть, про фураж залишилися хіба згадки, бо й миші зреклися, з голоду все глибше запалі щоки в вояк.

– На допомогу нам, як царський підданий, гетьман Юрій Хмельницький іде. Війська в нього тридцять тисяч, – тишив воєначальників Василь Шереметьєв, відводячи очі.

Натомість кріпко задумувалося козацтво в московському таборі, що під булавою Тимоша Цецюри було, як від Стефана Немирича відозви пішли:

– Не звоюйте собі неволю.... За московський інтерес не вартує головами накладати.

Скоса тепер Шереметьєв зирив на старшин козацьких – на військові ради навіть запрошувати перестав. Юрій Хмельницький теж ні в Києві не був на військовій нараді, ні в обозі московського війська під Котельнею. Рік оце минає, як привезли в домовині Данила Виговського, поглумленого і вистраженного, цілісінький рік, а в вухах і досі не стихає сестрине голосіння.

Навдивовиж рівний, Оленин голос ширяв тоді над принишклим людом, і можна було подумати, що жінка просто співає, тільки мелодія тої пісні дещо незвична.

Не дай, Боже, слухати подібних пісень.

– Відкіль мені тебе виглядають?

Чи з гори, чи з долини, чи з високої могили?

*Чи з глибокого яру, чи з далекого краю?
Та не йди ж полем, бо ноги поколеш,
та не йди ж морем, бо утонеш,
А йди попід горою, та бери й мене з собою...*

І не міг гетьман навіть сердитися на сестру, що проклинала рідного батька.

Не може ніяк поспішати Юрій Хмельницький Шереметьєву на підмогу, допоки в душі озиватиметься сестрин чи то злегка простуджений, чи просто зірваний голос.

Шереметьєв нарешті зважився на відчайдушне:

– Немає нам тут порятунку. Пробиваймося, – віддав наказ.

В ніч на Покрову табір рушив, вишикувавшись в квадрат. На старому місці ще довго палали багаття, малюючи іскрами жовті розчерки в нічному похмурому небі – то горіли вози, яких несила з собою забрати. Три атаки першого дня походу «квадрат» витримав, а врешті московитів збили з дороги, в бік лісу, де лише болото чавкало під ногами, збулькувало знущально, наче кпилося і пророкувало непростий завтрашній день.

Врешті послухали Стефана Немирича козаки з московського війська – на бік Юрія Хмельницького переходять полки на чолі з самим Тимошем Цецюрою.

Ще було воєвода київський, князь Барятинський, з чотирма тисячами на підмогу Шереметьєву рушив, та далі Брусилова йти побоявся. 26 жовтня з московського табору виїжджає думний дворянин Іван Акінфієв просити миру – то вже не армія, хіба госпі-

таль на сухоти хворих від ночівлі в морозні ночі на сирій землі, а ще голодом зморені, бо й коней поїли давно, і кості їх переварювали вкотре.

Четвертого листопада Шереметьєв капітулював. Мовчки стрільці складали мушкети, до яких вже й пороху не було та куль, мовчки так само у колону похмурих бранців вони шикувалися.

А ще передбачила капітуляція триста тисяч рублів контрибуції, Київ звільнити, Чернігів та Переяслав.

Найгірше сталося з переможеними в ніч з четвертого на п'яте листопада – польські і українські старшини не змогли стримати татар, вони ввірвалися в обеззброєний табір, і з гиком та улюлюканням почалося справжнє полювання, мов на дичину безсловесну. Арканами ловили московитів, розстрілювали з луків непокірних: писали згодом, що тисяч десять на місці лягло, а ще вісім тисяч в ясир утрапили, і судилося їм небавом міряти курні дороги в неблизький Крим, а далі на ринки невільничі.

Боярин Василь Шереметьєв більше не мріяв взяти у срібні кайдани лясського короля, бо йому самому наділи кайдани, щоправда, не срібні, звичайні, залізні, та ще й іржаві, які йому тепер не скидати принаймні до двох десятків літ – не поспішатиме государ Олексій Михайлович викупляти вельми вірного свого слугу.

Під Слободищем, тут же, на полі бою, підписує гетьман Юрій Хмельницький мирну козацько-польську угоду: в ній договір попередній України з Московією касується, в найголовнішому повторюється все з Гадяцької угоди, от тільки й згадки нема

про омріяне Юрієм Немиричем Велике князівство Руське з правами держави...

39

Як піднявся Немирич на поверх наступний тої вежі у Вавилоні, то побачив особу царственну, в одязі злотом і сріблом розшитім, а перед нею голови похилили мужі немолоді.

– Я, цар Навуходеносор, був спокійний в своєму домі, і щасливий у палаті своїй. Але ось побачив я сон, і він настрашив мене... Тож зібрав оце вас, всіх мудреців вавилонських, заклиначів і чарівників, халдеїв та віщунів, аби потлумачили дивне видіння на ложі моєму.

Цар Навуходеносор приспинився було, поглядом неквапливим повів рядочком голів похилених мудреців та халдеїв, але ті голови опускалися ще нижче, бо ніхто не мав твердої певності у відгадці:

– Я бачив, аж ось дерево серед землі, а вишина його велика... Віття його гарне, плід розкішний, в ньому поживи стачить для всіх. Під тим деревом знайшла собі тень польова звірина, а на галуззі – птахи небесні. Коли ж зійшов з небес Сторож Божий та Святий, і кликнув із силою, і так проказав: «Зрубайте це дерево і повідрубуйте галуззя його, порозсипайте плід. Нехай з-під нього розійдеться уся звірина, а птахи з галуззя його! Та зоставте в землі пня його кореня, але в путах залізних і мідяних. І небесною росою нехай він зрошується, а його частка – зо звіриною на польовій траві. Його людське серце змінене буде, і дане йому серце звірине, і сім часів

перейдуть над ним. І прийде до нього, що над царством людським єдино панує Всевишній. Оцей сон бачив я, цар Навуходоносор, а ти, Валтасаре, скажеш його розв'язку, бо всі мудреці мого царства нездатні...

... І здогадався Немирич, що Навуходоносор так звертається до Даниїла-пророка, який остовпів раптово на цілу годину. Тимчасом цар кинув поглядом в його бік:

– А ти хто будеш єси? Бо не схожий на віщунів та заклинателів вавилонських.

Знітився на хвилю і розгубився Юрій, та врешті низенько голову похилив:

– Русин я, ваша царська величносте, з козацького краю, – силувано відказав.

– І мова твоя несхожа, – спохмуріло Навуходоносорове лице. – Повік собі пам'ятай: нема русина чи єгиптянина, юдея чи перса... Є Вавилон, і царство єдине, і мова єдина, і я його цар, цар царів всіх світів...

«Ще один вишукався Пушкар», – подумав Юрій сердито і відразу злякався, а чи не почує, часом, його думку цар.

Коли ж пророк Даниїл врешті до тьми дійшов, здригнувшись, немов зі сну, то мовив до Навуходоносора:

– Мій пане, на ворогів би твоїх цей сон... Дерево, яке бачив ти і яке неба сягало, а обвід на землю всеньку, а віття гарне та плід великий, і в ньому пожива для всіх – то ти, мій царю, великий та вельми дужий...

Голос пророка зірвався було, відчувалося в мить якусь, що з хвилювання хрипнути став, та зрештою знову вирівнявся.

– Але тебе виженуть від людей, і з польовою звіриною буде пробування твоє, і дадуть тобі їсти траву, як волам, і з небесної роси тебе зростять, і сім часів перейдуть над тобою, аж поки пізнаєш, що над царством людським Всевишній панує...

– А це ще побачимо, – не став слухати далі Навуходносор і, скрегонувши з серця зубами, крутнувся різко і з напудженою до півсмерті світою відійшов.

Хто зна, чи повірив цар Даниїлові, тільки, прогулюючись власним розкішним палацом, не стримався в гордині якось:

– Чи ж це не величний Вавилон, що я збудував на дім царства свого, міццю потуги своєї та на славу пишноти своєї? І чи не вавилонці то впевнилися у величі власній, що за собою світ поведуть?

Заледве слово останнє з вуст злітало, як голос почувся з небес:

– Тобі говорять, царю Навуходносоре: оце царство відходить від тебе!

Тієї ж миті сталося неймовірно: виконалося слово над Навуходносором, і був він відлучений від людей, і їв траву, як воли їдять, і спрагу міг тамувати хіба росою; волосся у здичавілого стало немов орлине пір'я, а його пазурі – як у хижих птахів... Без крихти жалю дивився Немирич, як жадібно Навуходносор жував жмут трави, жвакував на обидва кутки рота, ще й попихаючи брудними кігтями, – і не було в Юрія ні співчуття, ані злостивості, хіба

тихо потенькувала, як інколи в скронях жилка, нехитра думка. В університетських стінах ставши переконаним республіканцем, він би тепер був потішений, аби такого Навуходносора, ще так недавно сповненого царської величі та гордині, могли побачити ті, кого звать самодержцями чи диктаторами: глянути на немитого, мухами рясно обліпленого і завше голодного володаря шмату світу, що вигрібає кігтями он хробака з землі...

Немирич ще поверхом вище піднявся вежею і вздрів знову царя, судячи з пишності його облачення, тільки царя іншого вже. «Тут хіба на кожному поверсі по володарю», – спантеличено думав, допоки здогад не спав: тож інші роки.

Побіля царя стояв оповісник і голосом, якому хотів надати суворості та поважності, а насправді чомусь писклявим, гукав:

– Нарадилися всі найвищі урядники царя Дарія, заступники та сатрапи, радники та підсатрапи видати заборону, щоб аж до тридцяти день кожен, хто буде виголошувати якесь прохання від якого-будь бога чи людини, крім від тебе, о царю, був вкинтий в лев'ячу клітку. Цар затвердив цю заборону, яка не може змінена бути за законом мідян та персів, бо рівний він богіві...

А через якийсь час Юрій побачив натовп, що роєм джмелиним гудів, а крайні пальцями тицяли:

– Ведуть! Он ведуть...

З того боку, куди було тицяли, побачив Юрій озброєних стражників, що вели Даниїла-пророка. Біля ями із левами приспинилися, штовхонули туди Даниїла, а отвір приклали каменюкою ваговитою.

Яму цар запечатав печаткою власною та печатками найбільших вельмож.

Тільки рев левиний почувся з ями – жаский, протяжний і сумовитий.

– За що то пророка? – допитувався у крайніх із натовпу Юрій.

– Задрість людська, – відказували. – То завидющі урядники та найвищі сатрапи перед царем схитрили, бо жаба їх брала за славу і розум цього Даниїла. Знали вони, що Богу Живому пророк як молився, так і буде молитися, тож неминуче порушить царський указ...

А ти ж думав, ковтав гіркоту Немирич, що лишень по Конотопові задрість вперше люд погубила. В тої задрості родовід з корінням на рідкість глибинним...

Цар, що не бажав Даниїлової смерті, та вдіяти нічого не міг перед очима вавилонців таких гордовитих, з трепетом і надією вранці ішов до ями.

– Даниїле, – гукав, – рабе Бога Живого, чи твій Бог, якому ти завше служиш, міг врятувати тебе від левів?

– Мій Бог, – почулося з ями, – послав Свого Ангела, і позамикав левові пащі, і вони не пошкодили мені.

Між тим у вежі поступово темніло, хмара, що надходила з заходу, сперш була простою синюватою плямою на красчкові небосхилу, та з наближенням на очах набухала, розгортала свої темні крила і ось вже затулила півнеба. Віддалені блискавиці злегка підморгували, без грому спалахували і згасали; поступово чулося якесь притаєне і невдоволене вурчання, а згодом – виляски грому; коли ж над самі-

сінькою вежею зависла густа і аж синя маса, настали справжнісінькі сутінки серед білого дня: тепер блискавиці били прямисінько в вежу, і кожен наступний удар був кріпшим та потужнішим попереднього.

Нажаханий Юрій кинувся бігти вниз, штовхаючись у юрмі таких самих переполоханих, нараз видалося йому, що заплутався у клубку переходів та коридорів, і він разом з усіма кружляє тим самим поверхом – ще спробував, смикнувши за рукава, найближчого втікача перепитати. Натомість у відповідь почув белькотіння якесь незрозуміле, хоч досі вільно балакав з усіма вавилонцями.

Подивований Юрій взявся питати наступного втікача і почув досі незнану мову, ще третій відізвався зовсім по-іншому – і здогад раптовий на думку спав: то Всевишній за гординю вавилонцям всі мови змішав.

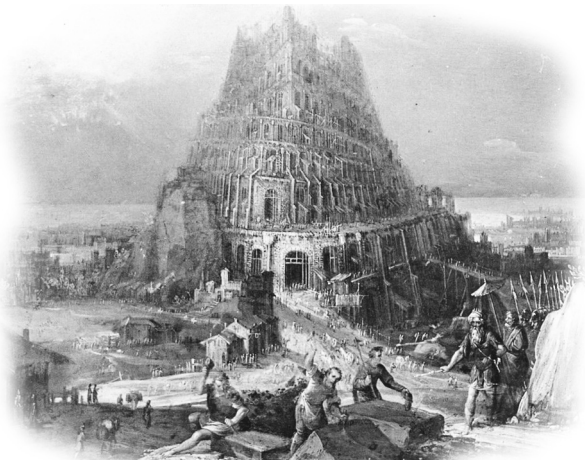
І раптом побачив він Ангела, що сходить із неба, і земля освітілась від слави його. І гучним голосом кликнув Ангел:

«Упав, упав великий Вавилон! Став він оселею демонів, і сховищем усякому духові нечистому, і сховищем усіх птахів нечистих та ненавидних, бо лютим вином розпусти своєї він напоїв всі народи! І земні царі з ним розпусту чинили, а земні купці збагатили від сили розкоші його!»

А ще почув Юрій інший голос із неба, який про Вавилон говорив: «Вийдіть із нього, люди мої, щоб не сталися ви спільниками гріхів його, і щоб не потрапили в каранья його. Гріхи бо його досягли аж до неба, і Бог ізгадав про неправди його».

Врешті вибрався якомсь Юрій із вежі, витік, вплив живою рікою, бо нажахані люди не зважали вже на себе подібних, хто падав, того поспіхом переступали чи й просто топтали; рятувався кожен, як міг. Тому-то й страшать вежі подібні, подумалось Юрію мимохіть, що людину розтопчуть у момент найнесподіваніший, і не важитиме, чи лиха, а чи добра людина, світла чи з мороку потойбічного, сірководнем пропахлого. Має цьому противитись люд, хай навіть тебе, сімдесят разів продірявленого, загорнуть у мішковину, і в багнюку смердючу вдячне земляцтво вкине...

А тим часом блискавиці кресали за блискавицями, чорний дим клубами велетенськими валив із вежі, ймовірно, горіла то земляна смола, яка за розчин служила для скріплення цегли; відвалювалися від будівлі цілісінькі брили і з гуркотом та пилюгою падали вниз, а від блискавиць та вогню плавилась навіть цегла. Юрій не біг, а швидше нісся в хмарах пилюги, у штовханіні немилосердній разом з людом різного кольору шкіри, поряд з такими ж нажаханими верблюдами, козами, осликами та іншою живністю, – і цей живий вал чимдуж вусібіч розпливався подалі від страшної тепер будівлі, під якою двигтіла земля і грозила от-от розчахнутися, будівлі, яка на очах валилася і яка за всіма законами правди і справедливості не могла не завалитися; і хоч її ще не раз силитимуться відбудувати, та щоразу, думалось Юрію, сипатиметься вона з гуркотом і ядучим, що видирає легені, димом...

— 11 —

— 12 —

**Новий герой української історичної
романістики,
або Повернення до заповітів В'ячеслава
Липинського**

В українській історичній романістиці з козацької проблематики були популярними постаті героїчно-войовничого стилю. Наші письменники люблять писати про загорілих у безперестанних битвах козаків-рубак типу Максима Кривоноса або Івана Сірка. Зрозуміло, що про звитяжців на полі бою і писати, і читати цікавіше. Для підняття патріотичного духу молодшої генерації більш відповідними здаються люди, які, «як князь-завойовник» Святослав, йшли на ворога з відкритим забралом. Менше нашими романістами зверталось уваги на героїв-мисленників, які творили непроминальні цивілізаційні цінності, на ідейних стовпів нації, на визначних інтелектуалістів, котрі закладали основи мислення, ліпили духовну сутність нації.

Юрій Немирич не став героєм романів про минуле радянського часу, і це зрозуміло. Він був дуже незручний у відтинку часу окупації України більшовицькою Росією, бо хотів відірвати Україну від «старшого брата». Хоч в літературі кінця XIX – початку XX століття ця людина знайшла своє пошанування і увагу не лише в науковій, але й у художній літературі. Першим Ю. Немирича відзначив видатний знавець культурного і соціального життя Волині Орест Левицький. Він вивчав соцініанський рух на українських землях і звернув увагу на Ю. Немирича, ініціатора заснування соцініанської академії в Киселині. В художній літературі постать Юрія Немирича теж не нова. Про нього згадували Іван Нечуй-Левицький – у своєму

мистецькому дослідженні «Іван Виговський», Богдан Лепкий у своїх історичних творах. Мабуть, не випадково один з головних персонажів роману Ю. Андруховича «Рекреації» носить ім'я Юрій Немирич. Партійний рухівський та уєдєєрпівський псевдонім «Немирич» мав видатний бібліограф і культуролог Володимир Дорошенко.

Але справжнім героєм постать Юрія Немирича стала для нашого великого мислителя-консерватора, історика і політичного діяча В'ячеслава Липинського. Він звеличив і підніс до висот найбільших національних надбань в культурній царині фігуру творця Гадяцької угоди між Польщею та Україною 1657 р. Ю. Немирич, завдяки В. Липинському, став у нас уособленням віковичного протиріччя між аристократизмом духу й охлократичною руйною широкого загалу анархізованої демократії. І не лише в часах Хмельниччини, але протягом усього історичного часу. Може, для доби української революції Ю. Немирич виглядав навіть більш характеристичним, ніж для часів козаччини. В'ячеслав Казимирович неодноразово звертається до постаті Юрія Немирича у своїх «Z dziejów Ukrainy», «Україна на переломі», «Листи до братів-хліборобів». Для В. Липинського цей нетиповий українець став тим символом стремління покращення української раси, до якої він закликав усією своєю творчістю й громадсько-політичною працею.

Вчення В. Липинського, його консервативно-державницька сутність, здавалося, знаходилаи найкраще розкриття в житті та справах Ю. Немирича. Біографія останнього найкращим чином підтверджувала теоретичні суспільствознавчі конструкції В'ячеслава Казимировича. Він закликав до європейської високої освіченості і протиставляв її варварству і невігластву євразійського степу. Для нього Немирич «з певною погордою поглядав на місцеве варварське життя», бо сам був, за визначенням В. Липинського, «зінтернаціоналізований європейською освітою мандрівник, письменник і український пан». Так, в Немиричеві напрочуд вдало сполучалися ці речі, які постійно розділяли

українське суспільство. Якщо це аристократ, то обов'язково мусить бути не українським, а польським чи російським, якщо українець, то апіорі мусить бути простою людиною, демократом з малою освітою, або й зовсім неосвіченим. У прикладі Немирича все було якраз так, як лягало в суспільну концепцію В. Липинського. Освіта найкращих університетів Європи: Оксфорд, Кембрідж, Сорбонна. Автор визнаних у Європі політичних трактатів. Походження ж глибоко українське. З питомих серединних волинських земель.

Ю. Немирич багато в чому був подібним до самого В. Липинського. Паралелів зауважити можна аж занадто багато, і, напевно, це відчувалося найкраще самим В'ячеславом Казимировичем. Обидва воляники. Киселин, де була фундавана аріяньська академія, знаходився зовсім поруч з рідними Затурцями В. Липинського. В. Липинський, пориваючи зі своїм середовищем, одержав від поляків налічку «зрадника», Ю. Немирич теж порвав з середовищем Речі Посполитої і став одним з формуляторів ідеї української шляхти, тої шляхти, яку представляв староукраїнський воєвода Адам Кисіль. Але шляхта Ю. Немирича – це вже новий шляхетський стан, що творить з козацькою старшиною Хмельницького нову провідну верству, відмінну від олігархічно-магнатської польської шляхти Речі Посполитої, якій ця нова шляхта протиставляється як новий державний елемент Гетьманської української держави. В. Липинський писав, що «по довгій еволюції і включенню в себе державно-творчих, культурних, національно свідомих елементів, козащина зі збунтованої проти Речі Посполитої військово-добичницької безнаціональної касты перетворилась в державно-національну аристократичну верству, то зникли самі собою ті перепони, які шляхту українську від козацької України відділяли».

Сам В. Липинський на початку ХХ ст. так само творив новий суспільний український стан – українську шляхту часів національного відродження, яка мала з українською демократією

творити основу новочасної української держави. Але національна демократія не зрозуміла В. Липинського і залишила за дужками української революції у 1917 р. В. Липинський на початку ХХ ст. – речник свого стану нащадків колишньої «руської» шляхти, яку до Б. Хмельницького у середині XVII ст. привів Ю. Немирич. А водночас В'ячеслав Казимирович був лідером українських римо-католиків, спольщеної польсько-культурної інтелігенції шляхетського походження. В. Липинський сам мав римо-католицьке віросповідання, але за політичним вибором був українцем. Ю. Немирич теж мав у різні періоди життя різні віросповідні «орієнтації», був аріанином та православним в кінці життя, але у 1655 р. зробив свій політичний український вибір. Цей вибір В. Липинський закликав зробити й сучасним польськокультурним українцем. Він вважав, що треба залишатися у своєму соціальному стані, але працювати вже не для польської, а для української держави. Так, як це зробив Юрій Немирич в середині XVII ст. Той залишився великим землевласником і паном, але перейшов на бік козаччини – сили, що тоді творила українську державу.

В. Липинський вважав, що релігія не має визначати національність у ХХ ст., так і Ю. Немирич був свого часу неправославного віросповідання, але був українцем. Щоправда, в Гетьманській державі той вже не мав права залишатися аріанином, тому і перейшов у православ'я. Бо для Ю. Немирича національне виявилось більшим пріоритетом за релігійне. Для збереження своєї особливої староукраїнської ідентифікації Ю. Немирич в межах суспільного організму Речі Посполитої до кінця зберігав своє аріанство, навіть коли довелося через це стати дисидентом і залишити межі польської держави. Аріанство його споріднило зі Швецією та її королем Карлом X Густавом, бо ці останні були протестантами. Але офіційною вірою Гетьманщини могло бути лише православ'я, і Ю. Немирич робить однозначний вибір: пріоритет національно-державного став у нього вищим за віросповідно-церковний. Цей вчинок від-

повідав настановам В. Липинського про релігії і церкву в майбутній українській державі. Можна в цьому побачити й парафраз ідеї батька національного консерватизму про територіальний патріотизм – основу політичної нації, що будує національну єдність не на принципах крові чи віри, а на засадах патріотизму землі.

Ю. Немирич прийшов до Б. Хмельницького не сам, він привів до нього шляхту, що мала іншу «кров», була польського і російського походження. Князь С. Четвертинський, Ю. Стеткевич, І. Мещерський, Г. Гулевич-Воютинський. Перехід Ю. Немирича на службу козацького гетьмана «не був якимсь надзвичайним випадком, а нормальним явищем, – писав В. Липинський, – як завершення процесу формування Держави і органічного сполучення всіх частин Української Нації».

Ю. Немирич цікавив В. Липинського як інтелектуал, який прийшов до Б. Хмельницького у самому розпалі визвольної війни, коли юридично після Зборовської і Переяславської угоди фактично постала українська козацька держава, але саме він став тим мислителем, який доформулював українську незалежність. Ставши натхненником шведсько-української угоди 1655 р. між Б. Хмельницьким і Карлом X Густавом, Ю. Немирич у вирішальний спосіб спричинився до юридичного заперечення Переяслава 1654 р. Цей союз ствердив, що для Б. Хмельницького Переяславський договір був лише мілітарним союзом з москowitzами. Цей шведсько-український союз на півстоліття став дороговказом для української дипломатії. Він випрацював такі напрямки української політики, які згодом у 1708 р. лягли в основу нового шведсько-українського союзу між Іваном Мазепою і Карлом XII. Союзу, який мав для Європи засвідчити постання української держави, для якої Швеція лише виступала протектором-гарантом. Отже, Юрій Немирич закладав у середині XVII ст. ідеологію поведінки козацької еліти на десятиріччя вперед.

Ю. Немирич був ідеологом і південно-європейського вектора

політики Б. Хмельницького. Саме він вів переговори про союз з Трансільванським князем Юрієм (Д'єрдем) Ракоці. І якби склалося в історії так, що на королівський престол у Польщі був обраний не Ян-Казимир, а Юрій Ракоці, чого всією душею прагнув Ю. Немирич, ситуація України виявилася б куди вишарпнішою.

Юрій Немирич був ідейним батьком Гадяцької унії (його, а не І. Виговського, називають ідейним творцем концепції триєдиної Речі Посполитої) – наступного кроку на шляху до незалежнення України. Ця унія – ще одна біфуркаційна точка, яка могла змінити розклад сил в Європі, її майбутнє в зовсім протилежному напрямі. Якби Польща пішла на утворення триєдиної нації й функціонування Великого князівства Руського в межах Речі Посполитої, напевно б вдалося втримати хитку рівновагу сил в Східній Європі і зупинити Московське просування в Європу. Українська ідентичність могла запанувати ще у XVII ст., і, можливо, «відроджувати» Україну у XIX ст. не довелося б так болісно. Новий національний міф органічно б ліг на підготований ґрунт, українці б мали свою вищу верству, яка була б захищена, на відміну від деградованої лівобережної козацької шляхти, у постанні модерної нації. І знову на цій біфуркаційній точці себе зазначив непересічний таланти Юрія Немирича.

Як дипломат Юрій Немирич був так само близьким В. Липинському. «Україна на переломі» писалася вже після демісії В'ячеслава Казимировича з поста посла Української Держави в Австро-Угорщині. На ній йому вдалося домовитися з австрійцями про ратифікацію Берестейського договору 1918 р. Він добився визнання Австро-Угорщиною на приєднання Галичини до України, а спочатку здійснення мрії усіх українсько-галицьких політиків – утворення коронного краю. Ю. Немирич закладав у XVII ст. європейську орієнтацію України, В. Липинський так само закладав західний кордон України за етнічною лінією замешкування українців. Цей кордон мав стати гарантом української держави на багато років вперед. Йому В. Липинський надавав

справедливо більшого значення, ніж кордону східному, через високу національну свідомість західних українців, які цей кордон могли б боронити, на відміну від несвідомих у своїй масі східних українців, які ще мусіли себе цими українцями усвідомити. Але в своїй акції по вибудуванню українсько-російського кордону Східна Україна мала спиратися на західноукраїнську людність. Планам В. Липинського не випало щасливо здійснитися. Але, напевно, на посаді посла і консультанта всієї зовнішньої політики Української Держави В. Липинському присвічувала діяльність канцлера Ю. Немирича – правої руки гетьмана І. Виговського.

У війні з анархією українська аристократія завжди програвала анархізованій стихії мас: у XVII ст. покозаченій, у XX – збільшовиченій. Юрій Немирич пав від рук своїх же українців. В. Липинський залишився у меншості зі своєю ідеєю консервативної України.

Роман Івана Корсака не просто описує рік за роком життя Юрія Немирича, він вдало акцентує головні моменти діяльності майбутнього канцлера Великого князівства Руського: перехід від шведів на службу в Богдана Хмельницького; службу в гетьмана І. Виговського й громадянську війну з полковником М. Пушкарем; підготовку Гадяцької угоди й новий громадянський конфлікт через неї, що й призвів до смерті Ю. Немирича. Авторіві вдалося показати небуденність постаті Юрія Немирича в українській історії, виопуклити думку, що перемогти за письмовим столом не менш почесно, а може, й більш важливо, ніж у герці з шаблею в руках.

*Ігор Гирич,
член-кореспондент УВАН (США),
завідувач відділу Джерел з історії України XIX –
поч. XX ст. Інституту української археографії
та джерелознавства*

ЗМІСТ

<i>Розділ 1</i>	5
<i>Розділ 2</i>	12
<i>Розділ 3</i>	18
<i>Розділ 4</i>	26
<i>Розділ 5</i>	33
<i>Розділ 6</i>	37
<i>Розділ 7</i>	46
<i>Розділ 8</i>	53
<i>Розділ 9</i>	56
<i>Розділ 10</i>	62
<i>Розділ 11</i>	66
<i>Розділ 12</i>	71
<i>Розділ 13</i>	74
<i>Розділ 14</i>	78
<i>Розділ 15</i>	83
<i>Розділ 16</i>	89
<i>Розділ 17</i>	95
<i>Розділ 18</i>	101
<i>Розділ 19</i>	104
<i>Розділ 20</i>	108
<i>Розділ 21</i>	112
<i>Розділ 22</i>	117
<i>Розділ 23</i>	122
<i>Розділ 24</i>	127
<i>Розділ 25</i>	131
<i>Розділ 26</i>	138
<i>Розділ 27</i>	142
<i>Розділ 28</i>	146
<i>Розділ 29</i>	154
<i>Розділ 30</i>	157
<i>Розділ 31</i>	160
<i>Розділ 32</i>	164
<i>Розділ 33</i>	168
<i>Розділ 34</i>	171
<i>Розділ 35</i>	175
<i>Розділ 36</i>	179
<i>Розділ 37</i>	182
<i>Розділ 38</i>	187
<i>Розділ 39</i>	192
<i>Ігор Гурич. Новий герой української історичної романістики або Повернення до заповітів В'ячеслава Липинського</i>	200

Літературно-художнє видання

Іван Корсак
НЕМИРИЧІВ КЛЮЧ

роман

Головний редактор Павло Щириця
Післямова Ігор Гирич
Коректор Наталія Лизогуб
Макет і обкладинка Людмила Кузнєцова
Художній редактор Сергій Тарасенко

Підписано до друку 1.08.2012
Формат 84x108 1/32. Ум. друк. арк. 6,5
Папір офсетний
ТОВ «Видавниче підприємство»
«Ярославів Вал»
Адреса: 01034, Україна, м. Київ,
вул. Ярославів Вал, 21-Є
тел. (044) 234-15-24
e-mail: yar_val@ukr.net

Свідоцтво про внесення
до державного реєстру
суб'єкта видавничої справи:
ДК № 2971 від 12.09.2007р.

Віддруковано:
ДП «Преса України»
м. Київ, просп. Перемоги, 50
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 310 від 11.01.2001р.
Тел.: (044) 454-84-54